

Іван Корсак

Маямиця
святого
Арсенія
Роман-есеї

УДК 821.161.2
ББК 84.4 УКР 6
К 69

Корсак І. Ф. Таємниця святого Арсенія: Роман-есеї. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 160 с.; іл. – (Сер. «Пантеон»).

Головний персонаж нової книжки знаного українського літератора з Волині, лауреата премії ім. В. Чорновола Івана Корсака Арсеній Мацієвич (1697–1772) – представник другої хвилі генерації українських просвітителів у Росії. Син священника з волинської шляхти. Останній із супротивників церковних реформ Петра І. Член найсвятішого Синоду. Митрополит Ростовський упродовж 20-ти років (для Ростова це «найсвітліша доба в його історії»). Великий проповідник: залишив 217 проповідей. Завзято обороняв права Церкви від втручання державної влади.

Тривала боротьба закінчилась позбавленням сану і довічним ув'язненням.

Сім днів судили митрополита «за превратныя и возмутительныя толкования Св. Писания и за посягательство на спокойствие подданных». Після першого судилища Катерина II відправила його простим ченцем в монастир під Архангельськом. Вдруге віддали під суд вже як політичного злочинця («достойный истязания и лишения жизни») – і та ж цариця наказала замурувати його в казематах Ревельської фортеці.

В оформленні обкладинки використано мапу Південної частини Росії, в просторіччі Московщини, Ісаака Масси, 1641 рік
(под. за вид.: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – С. 182–183.)

Серія «Пантеон»
Заснована 2006 року

ISBN 978-966-2115-52-9
ISBN 978-966-8770-55-5 (серія)

© Корсак І. Ф., 2008
© ПВД «Твердиня», 2008

Портрети давніх і недавніх Іродів

«Хвороба Ірода все погіршувалася, бо Господь Бог карав його за всі його беззаконня. То був повільний вогонь, помітний не так зовні, як шаленів в середині його тіла. До цього ще виникло шалене й незбориме бажання відірвати від себе якусь частину тіла. Божі люди, які знали причину таких явищ, говорили, що Вічний карає царя за його великі беззаконня. Жовч так налаштувала його проти всіх, що він перед самою смертю вигадав таку страшну справу: коли за його наказом з'явилися звідусіль найвпливовіші юдеї, цар, однаково ненависний як невинними, так і винними, наказав усіх їх замкнути на іподромі. Щойно Іродова сестра Соломія та її чоловік дізнаються про його смерть, хай вони накажуть війську вистріляти всіх ув'язнених на іподромі людей. Таки чином, народ вшанує його, Ірода, щирим горем. І ще він наказав умертвити з кожного будинку по одній людині, незалежно від того, чи ці особи зробили щось незаконне, чи були звинувачені в якомусь злочині» (Иосиф Флавий. Іудейские древности. Іудейская война. – М., СПб.: ЭКСМО, МИДГАРД, 2007. – С. 730–731).

Таке написав про «свого» царя Ірода Великого правдивий єврей і мислитель Йосип Флавій у своїй капітальній праці «Юдейські старожитності» в I столітті нової ери. Осягнувши злочинний характер тодішнього суспільства, від малого до великого, зраду ним Бога, Який вибрав був це суспільство і цей народ для вияву Своєї могутності, – Йосип Флавій волів за краще перейти на бік язичницької Римської імперії, ніж залишатися серед начебто богообраного свого народу, що потонув до самого дна в гріхах і беззаконні. Втім, краще за Флавія описує лицемірство того часу Священне Писання – усі Книги Нового Заповіту, від чотирьох Євангелій починаючи й апостольськими посланнями кінчаючи. Флавій у своїх книгах просто підтверджує, на матеріалах світської історії, те, що описане Божественним Словом у Біблії.

Страшна кончина багатократного людиновбивці, юдейського царя Ірода багато в чому нагадує кончини московитських і петербурзьких царів, з яких рідко хто помирав

Маємниця
Арсенія

своєю, а тим більше, християнською смертю – адже «християнського життя нашого, безболісного, бездоганного, спокійного, – і доброї відповіді на Страшному Суді Христовім просімо» (з Благальної Єктенії на Божественній Літургії). Вони, може, й просили такого кінця або спонукали просити залежних від себе служителів Церкви, але не діставали. І це ясно показав письменник у своєму публіцистичному романі-есеї «Таємниця святого Арсенія» – про мученицьку долю українця з Волині Олександра Івановича Мацієвича – після чернечого постригу й у священничому та архієрейському служінні Арсенія Мацієвича. Сьогодні він канонізований Українською Православною Церквою Київського Патріархату як священномученик і блаженний, і навіть – о чудо! – Російською Православною Церквою, в лоні якої справедливих і побожних українців швидше ганьбили й переслідували, ніж канонізували. Так, вони кинули анафему на нашого великого гетьмана й церковно-благодійного Івана Мазепу, і досі їх не гризе совість (якщо вона у них взагалі є), що вони зробили пакость перед Богом і людьми. Ця Церква устами своїх архиєреїв осуджувала й ганьбила у присутності світової повії цариці Катерини II чесного й порядного митрополита Ростова Арсенія Мацієвича, прирікаючи його на багаторічне ув'язнення в страшних умовах, наче якого кримінального злочинця, – тільки за те, що він картав безбожну повію та її злочинних коханців за конфіскацію монастирського, а відтак й усього церковного майна. Допит Мацієвича цими, з дозволу сказати, російськими єпископами дуже рельєфно описує Іван Корсак на початкових сторінках своєї книжки.

На основі страдницького життєпису митрополита Арсенія Мацієвича письменник Іван Корсак показує читачеві злочинну й розбещену кліку, яка правила Московією-Росією у XVIII столітті. Русифікована і сяк-так оправославлена прусська німкеня Софія-Августа-Фредеріка Ангальт-Цербстська, прибравши ім'я Катерини й наказавши отруїти й задушити свого законного чоловіка Петра III, виступає в романі Івана Корсака як цар Ірод й одночасно Іродіада, для якої принесли на тарелі «кушанье» – голову святого пророка Івана Хрестителя. Безприкладний цинізм Катерини, в якому розчинилася її диявольська лють на всіх і вся, знаходить сприятливий ґрунт в її оточенні – в усіх цих нащадках смердів і бояр, колишніх лизунів п'ят Чингиза і Батия, а тепер князів, графів і дворян. Люд в нинішній Україні вихований на фальшивих «історіях государства російскаго»,

Маргіналії

«історіях ССРСР» й іншій препарованій найнятими при-служниками блекоті, часом справді думає, що наші світочі Дорошенко, Мазепа, Калнишевський, Мацієвич в чомусь завинили перед нашими гнобителями московитами й тому понесли «заслужену» кару.

Але настає час, коли, перефразовуючи Книгу Еклезіястому з Біблії, треба почати викидати каміння з нашого українського городу туди, звідки воно до нас накидано. Не тільки професійні історики, а й письменники і всі наші знаючі люди останніми роками роблять спроби повідати народові правдиву історію українців і наших сусідів московитів-росіян, яких, наче для знуцання над нами, втокмачували нам, що це, мовляв, наш народ-брат. Євген Гуцало в книжці «Ментальність орди» (1996), Павло Штепа у фундаментальній історичній розвідці «Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість» (1968 і наступні перевидання 1995, 1996, 1997, 1998, 2005, 2007), Василь Гришко у книжці «Москва сльозам не вірить: Народовбивство по-кремлівськи» (2003), Іван Діяк у наукових працях «Україна-Росія: Історія та сучасність» (2001), «Українська національна ідея: Шлях до Великої України» (2005), «П'ята колона в Україні: Загроза державності» (2006), Василь Косаренко-Косаревич у книжці «Московський сфінкс: Міф і сила в образі Сходу Європи» (1957), Володимир Білинський у книзі «Країна Моксель – Московія» (двотомник 2007, перевидання 2008) і навіть частково Леонід Кучма в книзі «Україна – не Росія» – усі вони за останні роки, кожен по-своєму, показали, що це за «брат» проживає у нас під боком на північному сході.

З цього кола праць є і книжка Івана Корсака «Таємниця святого Арсенія». З часом, мабуть, буде написана не белетризована, а науково-богословська монографія про митрополита-страждальця Арсенія Мацієвича. Зрештою, при канонізації Церква створила строго церковне Житіє блаженного. Але народу потрібні й такі виклади життя митрополита, які подає письменник з міста Луцька Іван Корсак, який відточив своє перо на багатьох статтях як редактор газет і активно дописуючий журналіст, і як автор книжок «Гетьманіч Орлик» (Луцьк, 2006), збірки художньо-документальних оповідань «Імена твої, Україно» (Луцьк, 2007). Не може не порадувати сьогодні ситуація, що не тільки в столичному Києві, але і в багатьох обласних містах з'являються автори і їхні книжки з правдивим описом історії України й наших нерівноправних та далеко не братерських

стосунків з росіянами. Про ці книжки знають й у Росії й кажуть нам, що їх автори «розпалюють» ворожість проти них. Це неправда. Ми могли б бути справді народами-друзями й навіть народами-братами, якби нинішні росіяни вибачилися перед нами за ті неймовірні кривди, які вони завдали нам у минулих віках і тепер, включно з чітко спланованим у їх столиці геноцидом-голодомором українського народу, киненням ганебним для них же, росіян, і їхньої РПЦ анафем на нашого гетьмана Івана Мазепу і нашого Патріарха Філарета Денисенка та за багато інших кривд.

Але, схоже на те, що цей народ не знає, що таке кається, вибачатися, миритися і внутрішньо очищатися. Там знову повно Жириновських, Затуліних, Лужкових (прізвища-бо які!), які готові, якби мали достатньо великий рот, проковтнути якщо не весь світ «аж до виходу Росії до берегів Індійського океану й Середземного моря», то принаймні Україну, або хоча б її частину – Крим із Севастополем. Це нові Петри, Катерини, Потьомкіни, Орлови і Меншикови – ім'я їм легіон, – але хай у своїй злостивості не забувають, яким був кінець їхнього далекого духовного батька – царя Ірода Великого.

Може, книга Івана Корсака нагадає хоча б частині з них про це!

Дмитро СТЕПОВИК,
доктор богословських наук,
доктор філософії, доктор мистецтвознавства,
професор, академік Академії наук Вищої школи України

1

Під лунким старовинним склепінням кожне слово, навіть мовлене стиха, обачно і скрадливо, звучало особливо виразно. Ті слова з уст суворих суддів із задерев'янілими обличчями, скутими судомним страхом від присутності імператриці, поважних сановників Орлова, Глебова і Шешковського, ті слова з дивовижною легкістю піднімалися в височінь, зате падали звідти на митрополичі плечі важким камінням.

Судили митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича.

Жовтаве світло численних свічок робило багатого старшими і сухішими обличчя високих ієрархів Тимофія Московського, Амвросія Крутицького, Димитрія Новгородського, Афанасія Тверського, Гавриїла Санкт-Петербурзького, що сиділи у ряд, і навіть лице наймолодшого, тридцятишестирічного єпископа Гедеона Псковського, звично жвавого і непосидючого за церковними стінами, видавалося зараз вирізаним зі старої пересушеної липи.

З найближчим оточенням імператриця Катерина Друга сиділа мовчки поодаль і лише полум'я свічок відблискувало то на одному коштовному камені її вбрання, то на іншому, мов перебігало від легкого поруху голови з діаманта на діамант.

Митрополитові не подали стільця, він стояв перед судом у повному облаченні, відповідно до його сану, стояв і подумки молився, аби дарувало небо терпіння й смирення, аби зазвичай рвучкому та запальному його не зрадила розсудливість.

У свої літа, що тихо шелестіли за спиною, Арсеній Мацієвич не міг ображатися на світських суддів, бо не судді вони йому – надто багато відав про них. Про недавнього піддячого, а нині обер-прокурора Глебова не лише Петербургом та Москвою ходили легенди про вміння давати і брати хабарі, а й гуляли лісами й перелісками найвіддаленіших губерній. Софія Августа Фредерика Ангальт-Цербстська, перехрестка з вигоди, що з лютеранки стала православною Катериною II... Фактичний керівник Таємної експедиції Шешковський, що, тішачись та приязно усміхаючись,

Митрополит
Ростовський
Арсеній Мацієвич

Степан
Шешковський –
відомий майстер
таємних справ

особисто вибивав палицею зуби найсановнішим дворянам... Хряскіт, наче суху гілку ламали через коліно, біла емаль на підлозі, закривавлений рот...

Ні, не судді йому вони. А єпископи?

Не мав митрополит на них лихого серця. Одних він вчив як член Синоду, наставляв, виводив у високий духовний сан, з іншими хліб ділив з одного стола. Не було образи за зраду – «і остави нам долги наша, якоже і ми оставляєм должником нашим...» В душі Арсеній не картав їх також за страх, бо надто добру мав обізнаність зі звичаями трону. Єдина тривога, єдиний біль допікав йому, мов хто голкою штрикнув у серце і не вийняв її, а лишень крутив там нею і ятрив раз по раз свіжу ту рану.

Якщо зараз у монастирів та церков заберуть землю й маєтність (а вже нишпорять по церквах офіцери, описуючи, мов арештантське, все церковне добро, аж до свічника, до віктарів), то не належатиме більше Церква Христові, а Глебову і Шешковському.

Підвівся митрополит Димитрій Новгородський, підвівся повільно, без видимої охоти, і так само неохоче став говорити, але як зустрівся поглядом із Глебовим, то враз посуворішав і голос його окріп.

– Чи не ти, владико, писав, що Церква Божа нині в біді і руйнуванні... Що їй нема рятунку від хижих вовків, які гублять і нищать маєтність церковну, наче безбожний і злочинний цар Юліан. І якщо ти, то чи справедлива відповідь Колегії Економії до Сенату? Такий стиль, писалося у відповіді, такі речі жахливі, різкі, чомусь мовиться про Юліана Відступника, тоді як Колегія Економії існує лише з 1701 року та суворо виконує всі укази ІІ Імператорської Величності. Який же твій вибір, владико, невже на боці недругів трону?

Митрополит Арсеній повільно і важко вдихнув на повні груди, наче зібрався підняти непосильну ношу: він простудився в дорозі, везли-бо до Москви арештованого з великим поспіхом, майже усюди вскач, лише час від часу міняючи знесилених та змилених коней. Тої Вербниці року тисяча сімсот шістдесят третього сніги ще не зійшли, лиш на узгір'ях, де-не-де на незатіненому боці, появлялися і чорніли химерні смужки нерозталої ріллі; весняне повітря таке бентежне і таке підступне; чисте й дзвінке, аж хитається немислимої

голубизни небо, в якому нечутно пливуть знудьговані за рідним краєм тужливі пташині ключі; такої ж голубизни несуть ріки останню кригу, що й собі дзвенить, набравшись голубіні небесної. Час пробудження всього суцього, – замиловано спостерігав по боках Арсеній із дивовижним для себе спокоєм, – час світлих надій, очікування завше бентежної Пасхальної ночі, хай навіть дуже хмурної, але в яку незмінно крізь мліч і темінь проб'ються зорі... Зрештою попереду ще Страшний четвер, ще треба дожити...

Митрополит прокашлявся, збираючись на відповідь Дмитрію. «Добрий він чоловік, – подумалося йому, – у сердитому запитанні і підказку нескладну заховав: визнай лист свій за хибний, згодься на правоту Колегії Економії – і тобі буде легше...»

– Всевишній, Дмитрію, людину створив вільною. Та надав право самій людині свою стежу обирати, – і митрополит незмигтно подивився у вічі єпископу.

У запалій тиші лиш свічки потріскували, мов про щось між собою перемовлялись, і Дмитрій опустив очі додолу.

«Бач, як закрутив хитрюга-митрополит, – над вухом Глебова нагнувся Шешковський, але прошепотів так, щоб чути було й імператриці. – До мене б його, по-іншому він би крутився». Імператриця зробила вигляд, що не почула, тільки кутик вуст смикнувся мимовільно.

– Чи дозволено тобі, владико, самовільно міняти текст анафеми, що віками звучав однаково? – оговтався врешті митрополит Новгородський.

– Дмитрію, ради Господа нашого Христа, не ступай на цю стежу... Благаю тебе, Дмитрію, – швидше простогнав, аніж вимовив митрополит.

Дмитрію перед цим сон вельми дивний приснився. Явився йому ієрарх, чимось схожий на митрополита Арсенія, і латиною виніс вирок: «Як наші отці, серед яких є святі, жертвуючи для церкви добро земне, проклинали злодіїв цього добра, так і я грішний та недостойний служитель Церкви Христової, і не моїми вустами, а вустами моїх отців, виголошую тобі анафему і раптову смерть...»

Олександр
Глебов.
Займав пост
Генерал-прокурора
в 1761–1764 рр.

Митрополитові Арсенію боліло інше. З того пам'ятного дня у дворіку Київської академії (ген-ген скільки то літ прошуміло, скільки води утекло в Дніпрі і рідній для нього річці Луга, на берегах якої він виріс у княжому місті Володимирі-Волинському), з того пам'ятного дня судилося йому нести непростий тягар. Він сидів тоді, юний спудей, напівдितя (ще й вус не сіявся), сидів на нехитро змайстрованій дерев'яній лавці у затишному дворіку академії. Певне, він задрімав на лагідному сонці (до ранку штудіював Лукреція, аж доки кола різноколірні попливли замість літер перед очима), як раптом перед ним на доріжці постав незнайомий йому чоловік. Високий, стрункий, довге волосся спадало на плечі – мабуть, заступив собою сонце, бо силует його наче сяйвом легеньким відсвічував.

– Арсенію, – мовив той незнайомиць. – Тобі суджено дар, який не багатьом випадає. Ти будеш знати майбутнє, заглянути зможеш через роки.

Хлопець спантеличено тернув долонею очі, він розумів, що задрімав на осонні.

– І своє навіть знатиму? – перепитав для годиться.

– Ні, свого не дано нікому. Але коли знатимеш долю інших, то й знатимеш, чого тобі самому не треба чинити.

Киево-
Могиланська
академія

Маргіналиї

- А чи можу іншим казати про їхнє майбуття?
 - Можеш.
 - Хіба вони слухатимуть застережень?
 - Господь Бог дав людині свободу вибору.
- Нараз завагався хлопчак.
- А як відати буду, що оце не сон?
 - Хома Невіруючий теж до пори сумнівався,
- всміхнувся незнайомиць. – Аби знав, що не сон, візьми...

Арсеній прокинувся, сонце підбилося і припікало, на доріжці перед ним, звісно, нікого вже не було. На пам'ять спав сон, хлопець глипнув собі на долоню.

На долоні лежав дерев'яний хрестик на грубій ниточці, простий і невігядливо зроблений із темного дерева хрестик.

...Коли Дмитрій згадав про анафему, Арсеній за весь суд вжахнувся вперше. Він бачив як страх за життя митрополита Новгородського, за свій сан, штовхнув його на стежку біди. Про себе Арсеній не думав, він справді змінив старовинний текст таким чином, що тлумачити можна і як анафему імператриці та іншим кривдникам храмів, чия жадібність до монастирських маєтностей могла остаточно позбавити незалежності Церкву. Арсеній жажнувся за духовну Дмитрієву зраду...

Та Дмитрієві вже несила було спинитися.

Вигляд
Братського
монастиря
до 1864 р.

3

– Митрополите, шостого дня березня ти звернувся у Синод з листом... Все, що там написано, є образою Величності Імператорської.

– Горе нам, бідним архієреям, горе не від поган, а від своїх, що числять себе вівцями правовірними.

– Якби чорне і біле духовенство генерально було переведене на грошове жалування від казни, то й архієреям легше стало б...

– Коли із чужої долоні харчується архієрей, хай і з долоні казни, себто державного мужа – то вже не архієрей... Борони ж Боже державі бути без архієреїв, – Арсеній передихнув і хвильку помовчав. – Інакше від древньої нашої апостольської Церкви станеться велика відступність. Інакше гору візьме віра якась інша, а то й постане атеїстична держава...

...Суд ішов вже не перший день. Імператриця Катерина Друга слухала те все позірно без видимої охоти, байдуже глипаючи, як відблискує полум'я свіч на орденях Глебова і Шешковського або розглядаючи у височіні, в напівтемряві суворі лики, мальовані давніми художниками, лики, які від ослаблого світла ставали ще суворішими. Насправді їй вартувало чимало сил триматися того спокою, бо в душі палав мовби жар, і кожне слово задерикуватого митрополита раптовим вітром породжувало нові спалахи полум'я. «Який нещирий цей митрополит, – думалося імператриці. – Тут каже одне, з паствою інше...»

Три дні перед тим їй поклали на стіл чергове донесення про розмови митрополита в Ростові. «Высочество наше неприродная и в Законе нетверда, и неподлежало бы ей престола принимать, – говорив десь Арсеній Мацієвич у близькому колі, – но следовало бы Ивану Антоновичу. Все не постоянное, и не берегут настоящих наследников».

4

До судового процесу над митрополитом імператриця Катерина II готувалася заздалегідь:

обачно і скрадливо випитувала думки сановників, особисто перегорнула, бридливо спльовуючи на пальці, не одну сотню заялжених сторінок із донесень нишпорок Таємної експедиції. Їй не було кого боятися, бо одні в могилі, а інші за незрушними казематними мурами, залишався останній прихисток для можливої опозиції тронові – Церква. Уже давно за вищим духовенством тривало досить щільне стеження, і воно таки давало користь. Ще на пам'яті, як архієпископ Варлаам опинився на засланні за те, що в приватному листі замість слів «Її Імператорська Величність» написав просто «Її Величність».

Для імператриці справа Арсенія Мацієвича не була лише його справою, загроза бачилася їй куди ширшою і небезпечнішою. Насправді, на її думку, ростовський митрополит виступав від усього вищого єпископату, доходили навіть чутки, що при подальших поборах та конфіскації маєтності церков справа може дійти до заборони взагалі відправляти Службу Божу в усій державі.

Імператриця запросила якось Степана Івановича Шешковського і навпростець, без хитрощів і викрутасів, дивлячись незмигню йому у вічі, спитала:

– Ви знаєте в Таємній експедиції навіть більше, аніж генерал-прокурор Глебов... Як би ви порадили вчинити з тим духовенством, що не стало надійною підпорою трону?

– А воно все одним миром мазане, – витримав погляд Шешковський і добродушна посмішка роз'їхалася на його продовгуватому обличчі. – А ви когось одного висмикніть і показову науку задайте...

– Ви радите мені влаштувати бунт ієрархів? – одна брова імператриці повільно поповзла вгору, інша ж залишилася на місці, мов примерзла.

– Ні, ваша імператорська величносте, – покрутив головою Шешковський, наче зручніше припасовував її на куцому тілі, а тоді опустив очі на набалдашник своєї знаменитої палиці. – Ні, висмикнути можна одного, а інші високі душпастирі мають самі осудити його.

– А як не осудять? – брова імператриці так само повільно опустилася, тільки вуста затислись.

– Осудять, ще й як, – Степан Іванович продовжував пильно розглядати вигадливо різьблений і

Олексій
Бестужев-Рюмін

оздоблений набалдашник своєї замашної палиці, ніби саме вона була головною темою їхньої балачки. – Додає, що спонукатимуть, досить.

Шешковський добре знав, про що говорив імператриці. Найлегше, на його думку, було з митрополитом Димитрієм – йому особисто, а не храмам, Катерина II дарувала тисячу душ кріпосних одразу ж після свого сходження на престол. Степан Іванович вдумливо і без поспіху перечитував приватні листи і Амвросія, і Тимофія, які самі вголос боялися перечити владним намірам, але до цього немов підштовхували митрополита Ростовського, іменуючи його в листах «великодушним», «бодрым», «искренним и крайним благодетелем» – списки з тих листів надійно зберігаються в Таємній експедиції, у Петропавлівській фортеці. Шешковський знав також, що марним буде заступництво і світського сановитого люду. Бестужев-Рюмін спробував було написати імператриці стриманого, делікатного листа, але отримав – і слава Богу! – від її імператорської величності цілковитого відкоша: «Я чаю ни при каком государе столько заступления не было за оскорбителя Величества, как ныне за арестованного всем Синодом Митр. Ростовского. И не знаю, какую я бы причину подала сомневаться о моим милосердии и человеколюбии. Прежде сего и без всякой церемонии и формы, не по столь еще важным делам, просвященным головы секали».

5

...С уд тим часом, хоч і повільно, день за днем просувався вперед, прикрі слова звинувачень відлунювали від старовинних стін, знімалися аж до склепіння і важкими каменюками падали на старечу Арсенієву голову.

– Це ти, митрополите, насмілився писати непоштового листа в Санкт-Петербург, якого вручено Височеству на зібранні генералітету ієромонахом Лукою і прочитано із зупинками секретарем... Той лист великий гнів государів спричинив, а оний схимник зі страху розум утратив, був посланий у Невський монастир, де шість тижнів тримали під караулом, і досі у келії

замкнутий він під наглядом. То ти, митрополите, винуватець...

– Чому постав ти, митрополите, супроти волі імператриці, яка кличе нас триматися правил розуму, позбутися мирської господарської суєти і на державному жалуванні служити лише Богові? Для чого тобі табун в шестисот коней і десятки тисяч десятин землі, якщо без клопоту нас казна прогодує?

– Чи не ти, митрополите, нападав на архієреїв за послух імператорському трону, чи не за те обзивав їх «как псы немые, не лая, смотрят?»

Після чергового засідання суду, вже на паперті, Шешковський, за звичкою лукаво примруживши око, докинув до Глебова:

– І що ж на мислі в генерал-прокурора?

– Таємна експедиція наша, Степане Івановичу, за ним вигляділа уже всі очі, – Глебов ступав кам'яними східцями повільно і обачно, мов не був певен у їх міцності. – Ще тільки побачить дибу, гляне, як заплічних справ майстри пробують батоги і вірówki на міцність, розпалюють жаровню і брязкають катувальними інструментами... Враз зізнається в усьому, згадає навіть, що він двоюрідний брат Папи Римського і кум турецького султана.

– Гадаю, він таки має стати моїм, – посміхнувся, як завжди приязно і весело, Шешковський.

...Суд добігав кінця і вже був призначений день зняття сану з митрополита. Хоч про це ніде не повідомлялося, у Кремль, до Синодського двору, люд повалив нестримним потоком, таким тугим і непослушним, що й подвійний загін солдатів не зміг стати загатою.

Будинок
Синоду
у Петербурзі

– Ведуть, ведуть! – загомоніла досі мовчазна людність, забачивши Арсенія у щільному оточенні мундирів.

Він ішов у повному митрополичому облаченні, сповільна ступав камінням, яке й через підшви видавалося гарячим, а дорогу йому пробивали прикладами похмурі солдати.

В архієрейській мантії з джерелами, в омофорі й білому клобуку, з панагіями на грудях і з архієрейським посохом у руці він ішов не приреченим невільниким, а з достоїнством митрополичим, готовим на випробування... Затягнуте хмарами небо на мить розступилося і від сонця раптово сяйнуло митрополиче облачення, пускаючи жовті відблиски на лиця мовчазного й нажаханого люду; хтось кинув йому під ноги кілька вербових гілочок, що вже розпускалися, – митрополит навіть на хвилю було стишив хід, аби зором зустрітися зі сміливцем, та його штовхнули в спину, а солдат справа прикладом враз огрів крайнього з натовпу, не дошукуючись винуватців, огрів просто так, для порядку і остраху.

На суді до Арсенія першим ступив Димитрій і простягнув до клобука руки, що дрібно тремтіли.

– Яка печаль, Димитрію, – відсторонився Арсеній і з молитвою подумки сам почав знімати клобука. – Твій прислужницький і лукавий язик веде тебе навпростець до біди – той лукавий язик тебе самого задушить і від нього помреш.

Архієпископ Амвросій підступив, опутивши очі долу, аби омофора зняти.

– Куди ти направився, Амвросію? – перепитав з гіркотою митрополит, сам знімаючи омофора. – Ти ж їв зі мною з одного столу, хліб з одного ножа, тож і будеш ножем, як віл, заколений.

Гавриїл Петербурзький мав забрати посоха, але Арсеній сам взяв його від посошника Златоустова і передав Гавриїлу.

– Забув ти, напевне, яким має бути архієрей Божий. – Митрополит дивився поверх його голови, мов десь там у просторі, була виписана доля архієпископська і лиш треба уважно, без поспіху вичитати її. – За твою Іродіаду твій суперник задушить тебе, бо, танцюючи з нею, ти криводушно осудив мене.

Гедеону належало зняти мантію.

– Шкода літ твоїх молодих, – тільки й зітхнув Арсеній. – Не побачиш ти більше престола свого.

Мисаїлу судилося останнє – знімати з митрополита його рясу.

– Швидко спік ти гіркий хліб свій, приготований для мене, – втомлено, упівголоса проказав Арсеній. – Але хіба ти не бачиш, що сам, немов би хліб, спечешся в печі?

Цвинтарна тиша запала ураз, і довго її порушити ніхто не мав сили, аж доки тихий схлип не почувся – всі, не змовляючись, повернули голови в той бік. То схлипнув Тимофій Московський, витримка таки зрадила його, і по старечому, густо порепаному зморшками лиці, як на висхлій жорстокою спекою полуденній землі, нездатній вже навіть вбирати вологу, бігли сльози.

– Та він же несповна розуму! – нахилився Орлов до Глебова і Шешковського, той шепіт тривожно шелестів, як листя у пізньоосінньому передзимному лісі. – Його терміново у божевільню, в крайньому разі замкнути, як того ієромонаха Луку, і не пускати з-під караулу.

Арсеній не міг чути того перешіптування, надто далеко сиділа сановита свита, але він почув якийсь іншим голосом і той самий, рвучкий і запальний митрополит, різко повернувся до Орлова.

– А тобі, графе, ще випаде долею коронувати того, чия кров на твоїх руках. І не я божевільний, а брат твій за скоєне зло життя своє завершить у божевільні.

– Що він собі дозволяє! – пополотніла імператриця Катерина, не стрималася вперше, пополотніла, радше побіліла від гніву, вона стиснула так кулаки, що нігті впилися в долоні. – Ще й мовиться це біля храму!

Арсеній повернувся тепер до неї і довгим, докірливим і сумним поглядом подивився на ту, яка одним порухом мізинчика вирішувала долі тисяч і тисяч людей, у чий владі настала змога знехотя, граючись, перекроювати країни та майбуття народів, перед якою тремтіли більше, аніж найзапекліший грішник тремтів, каючись, перед іконою.

– А ваша величність ще побачиться з убієнним чоловіком... Та не матиме християнської кончини, – тільки й покивав головою митрополит. – І смертний

Граф
Олексій
Орлов-Чесменський

час свій без сповіді зустріне в нужнику... Чоловіка твого задушили коханці, вони й сина задушять. Храм же самі ви споганили, і він упаде...

Вдруге настала цвинтарна тиша, жоден не міг із жаху навіть поворухнутися, видавалося, на цьому суді то не люди присутні, а просто воскові фігури, лише тіні від численних свіч мерехтіли на задерев'янілих, мов би довічно незрушних обличчях.

Першою стямилася бліда, мов від місячного сяйва, імператриця; затуливши руками вуха, скрикнула хрипким, невпізнаним для самої себе голосом:

– Закляпити йому рота!

Привид шибениці майнув, як зблиск зловісного вогника, майнув і замерхтів у зіницях кожного.

6

Графові Орлову вартувало немислимим зусиль стримати себе, коли митрополит прокоував коронування вбитого імператора. Граф так затис зуби, що скригнули вони, мов полоззя саней об перемерзлий сніг: уперше при людях йому нагадали про смерть імператора Петра III та ще й звели вину особисто на нього. Як сміє цей нікчемний митрополит, а насправді вже звичайнісінький монах-розстрига, з якого від старості січка сиплеться, як сміє йому таке говорити, йому, чие ім'я та й ім'я його брата на незміримих просторах імперії важить мало не стільки, скільки ім'я самої імператриці? І що цей монах може тямити у справжніх, величних інтересах Росії... Такий державі не потрібен був імператор-дурник, п'яничка з десяти літ, що й тільки умів у солдатика гратися. Орлов твердо вірив, що імператриця Катерина II здатна ще приростити міць російської землі, межі її розширити за кошт охлялих безтолкових окраїн, що не здатні самі собі раду дати. Він був також переконаний, що таємниця тої трапези навечно піде в небуття разом із цим поколінням, а якщо й впливе ненароком, то розумні оцінять його винахідливість, його сподвижництво заради російського майбуття.

Все готувалося швидко, але продумано. Перша записка, як документ у разі чого, і, звісно, аби не кинути тінь на майбутню імператрицю, була короткою: «Матушка милостивая Государыня, здравствовать Вам мы все желаем... Урод наш очень занемог... Как-бы сего дня или ночью не умер».

Вдiм, де утримували арештованого імператора Петра III, Олексій Орлов та ще гурт іменитих гостей приїхали з просвітленими та усміхненими обличчями.

– Ми привезли дуже гарну новину, – з порога повідомили гості ув'язненому. – Вас незабаром звільнять.

З приводу очікуваної свободи запросили Петра III на трапезу. Всі жартували, сміялися, тим часом камердинера Брессана виштовхали за двері, а Орлов непомітно для імператора в келих підлив приготовлену заздалегідь довіреном лікарем отруту.

Після першого келиха налили вдруге, та немилосердний раптовий біль навів Петра III на здогад.

– Мало того, що мені заважали вступити на шведський трон і вкрали в мене російську корону, – проказав імператор, ледве тамуючи судоми. – В мене ще хочуть забрати в додачу життя.

Грати у піжмурки надалі вже не доводилося: на імператора накинулися гуртом і почали душити подушкою. Той відбивався відчайдушно, та силу неблаганно забирала отрута. Кмітливий Барятинський із серветок зробив петлю і накинув на шию імператора. Петро Федорович намагався вирватися, але марно – його міцно схопили за руки і ноги, а сержант гвардії Енгельгард затягнув петлю на шиї.

Тіло імператора смикнулося кілька разів, противлячись смерті, і враз обм'якло і затихло навек.

– Коней! – гукнув Орлов, налив собі ще повний келих і на сірому та бруднуватому аркуші паперу, що підвернувся під руку, почав швидко писати: «Матушка милосердная Государыня! Как мне изъяснить, описать, что случилось. Не повериш верному своему рабу, но как перед Богом скажу истину. Матушка, готов итить на смерть. Но сам не знаю, как эта беда случилась. Погибли мы, когда ты не помилуешь. Матушка, его нет на свете. Но никто сего не думал, и как нам задумать поднять руку на Государя – но,

Герб
графа Орлова

Імператор
Петро III

Государыня, свершилась беда, мы были пьяны, и он тоже, он заспорил за столом с князь Федором, не сумели мы разнять, а его уже не стало, сами не помним, что делали, но все до единого виноваты – достойны казни, помилуй меня хоть для брата; повинную тебе принёс и разыскивать нечего – прости или прикажи скорее окончить, свет не мил, прогневали тебя и погубили души навек!»

Того ж дня государыня Катерина, як писав сучасник подій, секретар французького посланника Рюльєр, сідала за стіл зі своїми наближеними «в отменной веселости». Серед жвавої бесіди раптом вбігає Орлов: розтріпаний, спітнілий і запилужений, в розірваному чомусь одязі. Государыня, забачивши його, мовчки встала і пішла в кабінет, куди й направився Орлов. Через кілька хвилин було покликано також графа Паніна.

– Государ помер. Як сповістити про це народу? – без передмов запитала Катерина.

– Треба перечекати ніч, – після роздуму відказав граф, не вельми подивований, судячи з його незворушного обличчя. – Лише вранці.

Всі повернулися на місця і обід тривав так само жваво і весело.

А ранок столицю сколихнула сумна новина – його Величність імператор Петро III помер, як повідомлялося, від «геморроїдальной колики».

Графа Орлова брала жовта і дратівлива злість на Арсенія Мацієвича не тільки за те, що вголос виказав таємницю недавньої зміни господарів престолу, та злість, жовта і пекуча, аж висипка якась тілом усіялася, брала найбільше за людську невдячність. Він з братом голови свої міг накласти, якби по-іншому життя вивернулося – в імператора Петра свої прихильники не дрімали. Петро таки встиг зліквідувати таку потрібну для трону Таємну Канцелярію (слава Богу, імператриця відновила, хіба лиш ймення надавши нове – Таємна експедиція), дозволив за кордон виїжджати вільно, суд гласний обіцявся (та дзуськи, не встиг) завести... Різне статися могло, і тобі б голова його та брата, відскочивши від катової сокири, котилася б підстрибуючи і бризкаючи ще не загуслою кров'ю, під зойки і захоплене улюлюкання до ніг жадібних на видовище зівак.

...У короткій перерві суду Орлов холодним, як водохрещенський лід, голосом тільки й сказав імператриці:

– Він сам себе позбавив права життя.

– Там він Димитрію говорив про язика, – Глебов крутнув головою, послаблюючи комірця, бо став той чомусь затісним. – Але якщо його власний язик здатен буде бодай ворухитися, то ще й не таке набалакає...

Імператриця мовчала – життя навчило її бути вельми обачною. Вона нарешті хотіла стямитися, набути бодай якоїсь душевної рівноваги, бо серце ще бухало в грудях від перенапруги і в скронях шуміло, мов затяжний за вікном занудний дощ...

7

Імператриця Катерина не образилася на митрополита за «коханців», хіба десь у душі сама до себе спогорда всміхнулася – така насолода та блаженство старому Мацієвичу уже навіть і не присниться... Вона бодай на мачине зерня не могла винуватити себе, що її стосунки з чоловіком так змінив невблаганний час. Спалахнуле кохання в ранній юності обігрівало обох, від полум'я того кохання увесь світ видавався рожевим і так само рожевою бачилася далина років – коли захворіла, то Петро не плакав, а швидше ридма ридав, не криючись ні від кого і по-дитячому розмазуючи долонею на обличчі сльози. З часом кохання змінилася звичайна дружба, яка переросла незримо у байдужість, згодом у настороженість, ще згодом потягнуло до чужих чоловіків, як після довгого вжитку прісного і пісного, заманулося їй до незмоги пахучої, ніжної, аж тане у роті, смаженини.

Від Григорія Орлова завагітніла зненацька, чомусь не підозрюючи, що понесла, а як зрозуміла, то вже було пізно. Вагітність легко і невимушено заховувалась під пишними платтями та химерними мереживами і викрутасами придворних нарядів. А коли взяли перші перейми, то гірше болю краяло викриття.

Їй пощастило, перші зойки почув лише вірний слуга Василь Шкурін, для якого вагітність не становила таємниці; по очах Катерини він усе зрозумів, бо не

Граф
Олексій Бобринський

тільки відгомін потуг, що корчили тіло, уздрів, насамперед засвітився в очах і все дужчим ставав переляк, що враз переріс у страх загнаної тварини, непосильний такий, непідйомний до немочі страх.

– Не лякайтеся... Все буде добре, я все зроблю, – несподівана вигадка спала на думку Шкуріну й він метнувся до дверей. – Я все зроблю, – докинув уже з порога, – може, мене й не забудете...

Катерина і відати не могла, куди так прудко погнав слуга, їй уже було все байдуже – біль переймів чергувався з не менш пекучим у знеможеній душі болем найжахливішого і недалекого такого вже майбуття. Невблаганно насувалася катастрофа всього її життя: чоловік, із його характером, швидше всього постриже її в монахині, дитя вкинуть у тюрму, як уже вкинули Івана Антоновича, Гришка її, милий та коханий Орлов, вірогідно буде страчений. І знову здригається тіло в переймах, крутить немилосердним корчем, і ледве з останньої моці вдається в собі загасити крик породіллі.

І раптом у вікнах сяйнуло, відсвіт червоний замиготів шибками, і Катерина визирнула на незрозуміле сяйво.

Горіла будівля камер-лакея Шкуріна, що не так вже й далеко була від палацу. Вогонь вихоплювався з вікон, піднімався нестримно вгору, мов пробуючи раз і вдруге лизнути дах, і ось повністю вся будівля палахкотіла, потріскувала і сипала сердитими іскрами в небо...

У сусідніх покоях знявся тривожний гомін, всі вибігали, одні поспішали для порятунку, інші просто з цікавості, і нікому не було діла до неї – чоловік теж поспішив на пожежу, бо з такого вогню пів-Петербурга могло спопеліти.

А невабом на порозі знову постав Василь Шкурін.

«Он куди він погнав, – радісний здогад, що знімав камінь з душі, промайнув блискавкою у породіллі. – Камер-лакей підпалив свій дім».

– Усе добре, – на замурзаному сажею обличчі світилися в усмішці зуби. – Тепер я бездомний...

Породілля, на щастя, звільнилася швидко, немовля, хлюпаючи ледве теплою водою, обмили і загорнули в боброву шубу.

– Як наречете дитя? – поспитав все ще невмитий і сяючий Шкурін.

– Бути йому графові Бобринському, – облежена і на серці, і тілом, спромоглася на жарт. – А ім'я ще придумаємо.

Доки чоловік повернувся в палац, немовля уже везли в надійну схованку.

Зовсім по-іншому склалося з Понятовським. Граф Понятовський, що впав їй у око на одному з балів, танцював елегантно і вправно, хвиля музики плавно підносила її з графом і опускала плавно – він до того ж був завше дотепним, дещо кумедним і незмінно веселим.

Ввечері Катерина, тихенько скрадаючись, перодяглася в чоловіче вбрання і сторожко, на пальчиках, прошмигнула до чорного входу палацу. Заздалегідь приготовлена карета Нарішкіна, спільного з Понятовським приятеля, стрімко рвонула з місця і понеслася гримучою бруківкою до помешкання графа.

Наступної ночі знову таємна мандрівка покоями, скрадлива така повз мовчазних служок, що відверталися і воліли не бачити, бо біди ще чого не оберешся, і знову карета гримить заснулими напівпорожніми вулицями.

Зрештою закохані перестали гратися в котикамишку, Понятовський відкрито вже зустрічався з Катериною, згодом просто залишався ночувати в її спальні в ораніємбаумському палаці.

Та одного ранку, як тільки він вийшов з опочивальні, дорогу йому заступили гвардійці.

– Ви заарештовані, – без передмов і пояснень повідомили офіцери і потягли коханця до буцегарні.

Дивом вдалося залагодити скандал. Катерина народить від Понятовського доньку Анну, як дві краплини схожу на батька. Маля видалося хворобливе, ледве два рочки протягнуло і однієї ночі, тихо схлипнувши, відійшло в кращий світ.

Матері довго горювати не випало – нова пристрасть захопила її серце.

...Імператрицю не надто образили на суді слова Арсенія Мацієвича про коханців – що зі старого візьмеш і що він взагалі може знати про пристрасть кохання. Інша образа вжалила її, мов жарину хто вкинув за комір, образа пекуча і непростима.

Станіслав-Август Понятовський – останній польський король. Батько графа А. Г. Бобринського (сина Катерини II)

Імператор Іван
Антонович і
правительниця
Анна Леопольдівна

Арсеній спробував було в перерві дорікнути собі, що не поберігся, але чомусь не зміг. Не зі злості, не з помсти, не з дрібного бажання когось застрахати говорив він гіркі слова високим душпастирям, йому так хотілося заступити їх від біди, застерегти і попередити. Бо він справді бачив, мов на яву, як несли Гедеона у Псков прудкі вельми коні, аж гриви розвівалися на вітру, раптом щомоці візниця спиняє їх і ті коні мало не дибки стають, а обм'яклий враз Гедеон хапається за серце. І бачив Арсеній, як у велелюдді якомусь Амвросія оточили роз'ятрені чоловіки і жінки, в злобі шарпають знесиленого Амвросія, і ніж хижо зблиснув над ним... Наче крізь шибку вікна бачився Арсенію вогонь, язика полум'я лижуть каміння, і обличчя так схоже на Мисаїла, у тому вогні.

Ні, він нічого не вигадав, він сказав лиш, що виділося, і від себе бодай крихту тут не додав.

Він просто хотів заступити собою дорогу, як заступають, розкинувши руки, безпечній дитині, що біжить і не бачить прірви поперед себе, він благав і просив – та марно усе.

Але Арсеній не мав чим заступити їх, окрім слова.

Митрополит розумів, що значимуть для нього сказані ним гіркі слова на суді. І все ж він не шкодував і не дорікав собі, бо нещирість і лукавство (відмовчування теж часто густо є лиш блаженською одежиною цього) істинно народжені від лукавого. І цю блаженську одежину Арсеній не здатен був приміряти до себе, навіть коли нависала над ним грозовою, синюватонабряклого хмарою смертельна небезпека.

Присягаючи 1740 року малолітньому імператорові Івану Антоновичу, він навідріз відмовився присягати його матері-регентші. На грізні вимоги пояснити причину лиш відказав відверто словами молитви:

– Визнаю одне хрещення на відпущення гріхів...

Матір-регентша була протестанткою.

Плаха чекала б його тоді, якби не стався переворот.

Трапилося Арсенію, учасникові другої Камчатської експедиції Берінга, мати сутичку зі своїм капітаном, затятим і впертим, що не визнавав найменшого

непослуху. Того дня вони мали вийти у плавання іще досвітком, безхмарне небо благоволило, але якась неясна тривога підсмоктувала Арсенія у грудях, щось невидиме стримувало його.

– Не слід зараз іти на воду, – сказав Мацієвич.

Кремезний капітан глипнув на священника так, як на дрібну комашку, що невідь звідки взялася і тільки драгує.

– Тут хто капітан? – перепитав тоном, за яким у експедиції звично чекали вибуху нестримного гніву.

– Ви не вийдете в плавання, принаймні до полудня, – став упоперек трапа отець Арсеній.

У тиші, зловісній і затягнутій, лиш чулося легке хлюпання хвилі в прибережне каміння.

– Заважатимеш з полудня – застрелю, – збурячково і без того засмагле капітанове обличчя.

Тим часом за годину на цілковито безхмарному небі де не взялася невеличка хмарина, на очах вона більшала, надувалася, суворішала, ось уже й півнеба затягнулося, вже й неба не видно, поривчастий вітер перероджувався у бурю, яка з висвистом і болісним стогоном ставала володаркою всеосяжною, розбурхане і озлоблене небо мов би впало на землю і ревло диковинним, нечуваним досі звіром, а прибережне каміння гуркотіло як переджнивний грім – видавалося, у цьому жажливому вирі хіба найменша травина могла сподіватися на порятунок.

Вітус Берінг

Камчатка.
Місця Берінгових
експедицій

У полудень буря, яка зародилася так раптово, так і раптово сперш присмиріла, пригасла і зовсім нарешті вмерла.

Корабель справді рушив пополудні і більше у священника експедиції не траплялося сутичок із капітаном.

Вже будучи митрополитом Тобольським, зіткнувся Арсеній з тими, хто зі владних верхівіть спогорда дивився на душпастирську справу та пружився, аби духовні особи догідливо кивали на кожен порух чиновницького мізинця. В останній день лютого 1742 року, коли прочитали указ нового митрополита, у люду владного сибірського очі стали круглі, мов блюдця. Такого ще не було, як розпорядився Арсеній: «чтобы священно-, церковнослужители отнюдь не смели обращаться в светские суды помимо своего епископа, под опасением низвержения по 11 правилу Антиохийского собора».

Вистояло християнство, думалося митрополитові, коли апостолів катували, розпинали, коли мучеників віри кидали у клітку з левами, що ревли від голоду і спрагло облизувалися, чекаючи жертву, тож і зараз має вистояти і зберегти непідлеглість земній грішній владі. У відповідь на скарги сановників у червні того ж року свої митрополичі слова підтверджує новим циркуляром, аби уберегти душпастирів: митрополит «повелел, чтобы никто из духовных лиц без позволения своей духовной команды никаких от светской команды присылаемых указов не слушали, и ежели кто от светских командиров без сношения с духовной командою дерзнет кого из духовных лиц насильно к

Виг
на Тобольський
кремль

суду своєму привлекать, или в свидетельстве каком спрашивать, и указы какие без сношения с духовной командою духовным лицам от себя посылать, то таким присылать обстоятельные письменные протесты вскорости...»

Змінювалися ієрархи на тобольській кафедрі, ще весен з двадцять приходило на промерзлу сибірську землю, а указ митрополита Арсенія був невидимою обороною тутешнього духовенства.

...Приміли оркестри, зблискувало сонце на трубах музик, на орденах і оздобах придворної свити, що зібралася зі всієї імперії, падали квіти під ноги імператриці – святкували коронацію Єлизавети, нової владичиці.

Нова імператриця вже підписала указ про призначення Арсенія Мацієвича митрополитом Ростовським, настала його черга присягати сьогоднішній господині трону.

– Я не можу, ваша імператорська величносте, – похилив голову митрополит.

– Я підписала указ, а ви не хочете мені присягати? – зморшки на чолі імператриці, що з'явилися враз, зіпсували враження від старань цілого виводка перукарів.

– Я не можу за цим текстом давати присягу, – стиха, але твердо повів митрополит. – Не має бути імператорська величність, як сказано там, «крайний судия», бо це належить тільки Господові нашому Ісусові Христові.

Імператриці так не хотілося, щоб бодай хмарина яка затьмарила таке велелюдне свято, торжество

Тобольський кремль.
Східна панорама
(зліва-направо):
східна квадратна
вежа;
монашеський
корпус;
кругла Орловська
вежа

всього її життя, тож зусиллям волі розігнала набігли зморшки.

– Бути по-вашому, – навіть всміхнутися спромоглася. – Їдьте в свою єпархію, тільки проект присяги самі підготуйте на майбутнє.

А небавом на стіл їй поклали підготовлений Мацієвичем документ: «Исповедаю же с клятвою Крайнего Судию и законоположителя духовного сего церковного правительства быти – самого Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, полномощного Главу Церкви и Великого Архиерея и Царя, надо всеми владычествующего и всем имущего посудити – живым и мертвым»...

Мине багато часу і митрополитові Ростовському знову доведеться протестувати, цього разу проти пограбування церков і монастирів, бо вже й указ імператриці Єлизаветі про секуляризацію церковних земель на підпис поклали.

«Хани татарські навіть на це не зважувалися», – застерігатиме владика Арсеній.

– Ні, – скаже імператриця, відкладаючи перо. – Я не підпишу, а після мене – як захоче.

...У короткій перерві суду, в роздумах непростих митрополит Арсеній так і не зміг дорікнути собі, що не остерігся. Він просто християнин, і якщо не буде захищати негідність Церкви світським чинам і державі, то марна віра його. Церква – Христова, а не цього випадкового люду, що поштиво іменує себе сенаторами, таємними радниками чи імператрицями. Так його вчив батько Іван Мацієвич, що чесно служив Богові й людям на такій звідси неблизькій Волині, неблизькій Україні, так його вчили у Львівській духовній академії, у незабутній Києво-Могилянці, так він сам як проповідник говорив у Новгород-Сіверську, у Спаському монастирі на Чернігівщині, в інших містах і селах, тобто скрізь, куди закидала його доля. Бо як Церква попаде під п'яту якомусь чиновникові, якійсь державі, то зло велике над світом постане: держави, тим паче Росія, воюють і змушують залежних душпастирів благословляти убивство, а то ж зрада Христа, держава завше чинить якись неподобства (зрідка кається заднім числом, та тільки завжди запізно) і робить душпастиря співучасником усіх лиходійств і підлот. А коли на троні така особа, що вбила власного чоловіка, приблу-

да невідь з яких країв, що на трон отой не має і крихти права – вона програє у карти церковні маєтності, що жертовно складали наші отці, вона ж просто роздасть коханцям, несть числа яким...

Ні, думав митрополит, він до останнього має стояти.

9

Імператриця Катерина незлюбила Арсенія Мацієвича ще задовго до зустрічі з ним – скільки вона не годуй, а він однаково відомо куди дивитиметься, – жалілася вона перед судом Орлову. – Малороса скільки не годуй, а він все у свій степ поглядає. Один Калнишевський чого вартий...

Після її коронації, після урочистого богослужіння, коли хори церковні возносили її ім'я, видавалося, до погідних вересневих небес, імператриця давала аудієнцію найсановнішим персонам імперії.

Ті персони, удостоєні такої честі, мали відчути всю велич події, істинну велич нової імператриці, її прагнень та задумів. На таке наводила навіть небачена досі пишнота урочистостей – для в'їзду імператриці вбудували швиденько кілька тріумфальних воріт. Навіть уночі, при багаттях, цюкали сокирами будівничі на Тверській, в Земляному городі, в Білому, в Китай-городі, розцяцьковували будинки гілочками з ялини та килимами, дзвіниця Івана Великого сяла ілюмінаціями, а на Красній площі виставили столи з питвом і наїдками. На тріумфальних арках красувалося: «Закон керує, меч захищає».

Імператриця милостиво удостоювала аудієнції сановників. З кошовим отаманом Петром Калнишевським, що прибув від України, вона перекинулася лише кількома словами, натомість розлога бесіда кошового відбулася у спадкоємця престолу сина Павла.

– Чолом б'ю на захист землі своєї, – говорив повагом сімдесятирічний отаман, сивий увесь, але літам непіддатний, якась особлива міць чулася в ньому, обвіреному всіма степовими вітрами, ніби й не було за спиною стількох походів і пережитку. – Землю нашу відбирають серби, волохи, греки, та інший невідь звідки прийшлий люд. На Прогної поміщики ваші захопили соляні озера...

Єдинствене лінійно-малювальне зображення Петра Калнишевського (фрагмент картини «Покрова Богородиці» із Січової Покровської церкви)

Єдине прижиттєве зображення Петра Калнишевського. Фрагмент ікони «Покрова Богородиці» із Січової Покровської церкви

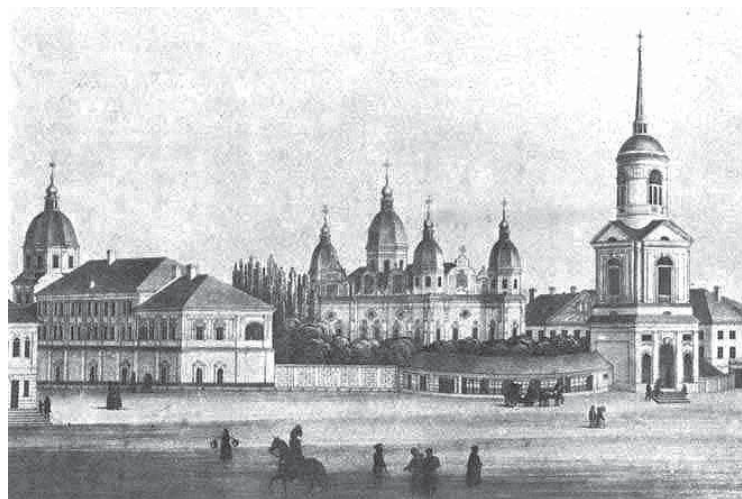
Імператриця не забула розпитати сина про ту розмову.
– Знову кошовий, як його попередники, просив жалування, пороху та ще чимось набридав? – в голубуватих очах імператриці змайнула лукавою іскринкою посмішка – вона ще довго ходила після коронації, мов земля під нею була такою пружною, що прогиналася.

– Ні, – крутнув головою син. – Казав, що новими набігами грозить кримський хан, що російські поміщики відбирають силоміць промисли соляні, земель немало вшир і вздовж, з лісами і рибними ловлями займають. А ще клопотався, аби мито несправедливе знято було на вивезення худоби, звіра і хутра, та ввезення краму... Про березневі статті Хмельницького нагадав...

– Не бути йому кошовим, – жовтими вогниками спалахнули очі імператриці і земля під ногами стверділа. – Ми самі скажемо йому, коли він буде потрібен нам, і так само, коли відпаде потреба.

В думці вона вже розміряла, кому мають належати ці благодатні землі, кого пам'ятати має за доріжку до трону; не Калнишевському мізкувати за неї, ким заселяти тамтешні краї. І так само не випадково пов'язала у гадці Арсенія Мацієвича з кошовим. Роки зо три перед смертю Єлизавети вони зустрілися випадком, коли Калнишевський, військовий писар Артем Кумпан і колишній отаман Павло Кирилович приїхали в черговий раз із депутацією клопотати. Міцні мури Петропавлівської фортеці, надійно бережуть вони у Таємній

Вид на Києво-
Моглянську
академію

Канцелярії кожне, навіть дріб'язкове донесення, втім числі про розмову Мацієвича із Калнишевським.

– Хоч у вас, Петре, і чуб побілів, але справний ще запорожець, – із усміхом оглядав Калнишевського Арсеній, – і одяг вам цей до лиця, видно зразу, що з краю козацького.

– Був край козацьким, а тепер невідь-чий, – спохмурнів Калнишевський. – Напливає звідусіль на землі наші люд чужий, серби, болгари, волохи, вірмени, греки, росіяни-старообрядці, що в Речі Польській служили. Оберемками їхні поселення виникають, кажуть при дворі, що кордон вони з півдня варгуватимуть – тільки вартівник із цього прийшлого люду, як з ключа батіг... Може, хоч вам, владико, на душі спокійніше, бо душпастир живе за Божим законом.

– Якби ж то, – не зміг приховати в голосі гіркоти Арсеній. – Кесарю ниньки замало кесаревого... Іменний указ імператриці вимагає, щоб архірейські та монастирські маєтності управлялися надалі не монастирськими служками, а відставними офіцерами. Шастають вони монастирськимим подворищами, коні, реманент і інше добро арештовують, у казну, мовляв, тільки казна їх до суду Божого не бачитиме... Під сокиру лягають монастирські ліси.

– Чого ж мовчите, владико, чого ж інші високі духовні особи боронитися не хочуть?

Калнишевський сказав і осікся, пошкодувавши за тим, що вихопилося мимохіть. А він то сам хіба подав якийсь голос, коли з Петербурга наказали ввести в школах російську мову і вже небавом на Лівобережжі закрилося вісімсот українських шкіл? Чи як історію його краю з Глухова викрадали, всі дипломатичні й інші державні документи вивозили в московський архів Головного штабу?

– Петре, не думайте цього, – крутнув головою Арсеній так, мов думки свої Калнишевський вимовив угорос. – Написано ж бо: є час розкидати каміння, є час збирати його. А судить Всевишній, то позбирається...

Арсеній щиро радий був зустрічі з земляком, в душі якось потепліло, мов на хвилину зміг перенестися в рідний край. У золотоверхий Київ, де альма-матер, академія Петра Могили, Свята Софія, де витає ще дух Ярослава Мудрого і де під дзвони

Імператриця
Єлизавета

Софія
Київська

соборні преосвященний Варлаам, архієпископ Київський, далекого 1723 року висвячував його в ієромонахи. Не раз спадало на думку вернутися на Україну, навіть подавав прошеніє про це. Коли в монастирях стало більше солдат, ніж монахів, писав гнівного листа. Колегія Економії, твердив митрополит, чомусь хоче перетворити в рабу Святу Церкву та її служителів. Колегія поскаржилася Сенату, владику викликають у Московську синодальну контору, де йому оголошують догану.

Обурений митрополит, посилаючись на хворобу, просить звільнити його від керівництва Ростовською єпархією. Відпустіть мене, пише владика Арсеній, у Новгород-Сіверський, у Спаський монастир на Чернігівщині...

На radoщах Синод готує доповідь імператриці Єлизаветі і тішиться Арсенієвою відставкою. Та марне: Єлизавета доповіді не затвердила.

Зустріч із Калнишевським, вісточки з рідного краю тихим теплом гріли груди владика. Але ця зустріч була останньою – не судилося більше...

10

Ащо робити з Арсенієм Мацієвичем їй, імператриці? На плаху його чи помилувати? Колесувати чи, як Єлизавета, стиснувши зуби, відправити назад у свою єпархію?

Маргіналії

Колесування Катерина Друга бачила. До страти злочинця везуть на спеціальній колісниці, по двоє зі

свічками в руках стрільців, чим ближче до місця страти, тим густішає натовп жадібних до видовищ зівак; і ось уже й високий поміст, на якому ганебний стовп з ланцюгами, шибениця, диба, плаха, загострені кілки, на які будуть настромлені відрубані голови, вже кат дістає батоги, клейма, щипці для виривання ніздрів, бряжчить кліщами та ножами, щоб відрізувати носа, вуха і язика; кат робить усе те без поспіху і з видимою насолодою, бо він тут найголовніший і в нього вп'ялися сотні очей. А як значилося в указі колесування, то винуватця в'язали до кілець, з розмаху били в сугуби – в приговорах завше вказувалося ламати ребра, руки чи ноги, і хрястіли кістки, немов сухі гілляки, під стогін і зойкіт винних упереміш із вищанням захоплення та потіхи юрби.

Арсеній Мацієвич, думалося імператриці, без сумніву заслуговував страти. З іншого боку, Катерина Друга, завше обачна, остерігалася можливих хвилювань у народі, побоювалася з цього брехуна, непоштового душпастиря створити мученика за віру. Таємна експедиція марно хліб казенний не їла, імператриці встигли доповісти не лише про вербові котики, що кидали митрополитові під ноги, коли вели арештанта на суд, ширилися чутки серед люду, що якомусь монахові Феофілактові снився пророчий сон. Начебто він звертався з молитвою до святого Димитрія, на що святий відповів:

– Чого ти до мене звертаєшся, смиренний Феофілакте? Серед вас є достойник не меншої святості, це митрополит Ростовський Арсеній...

І одні, й інші думки імператриця клала на невидимі терези, хиталися шальки їх, та ніяк не могли спинитися. А права на помилку вона зараз не мала.

Її, німкеню, людину колись іншого віросповідання, що не мала і краплини російської крові, вихори долі підняли і довго носили, аж поки не шпурнули просто на імператорський трон. У неї буде можливість і час сказати думку про російську державу і цей народ, про російську правлячу еліту, думку, яка прохопиться ненароком у листі баронові Фрідріху Грімму: «Половина тех, хто ещє в живых, или дураки, или сумашедшие: попробуйте, коли можете, пожить с такими людьми».

І вона, освічена та енергійна, має вивести цей безтолковий народ до чогось ліпшого, про що листується

Михайло
Ломоносов

з Вольтером і Дідро. Загатою на цьому шляху ніщо не повинно стати і будь-який спротив має бути зметений.

Чоловік, скинутий імператор, із яким під вінець ішла, уже не завада – йому не встати з-під могильної плити Олександрівської лаври. Ще один законний імператор Іван Антонович за надійними мурами Шліссельбурзької фортеці: він роками не бачитиме навіть людського обличчя, а коли заходять у камеру, то велено йому ховатися за ширму. А якщо й спробує навіть хто бранця звільнити, то надійній сторожі наказано негайно його убити.

На шляху до величної своєї мети – вивести до добра цих напівпридурків-напівбезумців – лишалася остання хіба перепона: непідлеглість Церкви і такі, як Арсеній, душпастирі, що просторікують ніби вона незаконна, не по природі імператриця. Та її розум і це подолає.. Вона завоює для росіян нові життєві простори, паскудним жидам дозволить жити хіба у межі осілости – а за межею залишити можна тільки купців першої гільдії, високоосвічених євреїв, колишніх рекрутів, зареєстрованих проституток та жидів охрещених.

Щоправда, є ще одна перепона, про яку здогадуються одиниці в усій імперії – Михайло Ломоносов. Але ж цю перепону вдалося їй передбачливо зняти ще до власного вступу на трон.

...Імператор Петро Перший помирав тяжко. Він і сам не знав причини своєї недуги – чи то простуда так взялася за нього, чи то отрута яка, чи погано лікований паршивим лікарем за давнього сифілісу – тільки на груди поклав йому хтось жорнового каменя і тепер кожен подих вартував неймовірних зусиль. Але як почув імператор, що настає його останній час, то звірився Феофанові Прокоповичу.

– Маю я гріх ще один, владико, – Петро радше хрипів, аніж говорив, той хрип виривався з грудей із зупинкою, по частинах. – Є в мене син, про якого ніхто не знає, Михайлом його зовуть, Ломоносовим.

То з хрипом, то пошепки, але оповів таки якось імператор про давній той гріх.

Як почалося в Росії гоніння на старообрядників, то перебралося немало їх хто у Сибір, хто на північ, та взялися, притому вельми успішно, за господарку – чого варті лишень судноверфі братів Баженових.

Імператор же три четвертих бюджету тратив на війни, і все частіше позирив, примруживши око, на ті багатства. До Петрової прикрасі ще й син Олексій вельми противився батьківським нововведенням, дружина ж народжувала дочку за дочкою. І коли імператор у черговий раз навідався у північні краї, старообрядці задумали хитру затію. Вони не просто мали на оці допомогти Петрові зі спадкоємцем, а й нажити короновану особу зі свого середовища – підсунули йому біляву красуню, з лица якої хоч воду пий, Олену. Десять тижнів забавлявся з нею цар в Усть-Тосно, тішився молодістю вродою, женучи з порога вістунів з їх державними клопотами. Коли ж стало відомо, що Олена таки завагітніла, старообрядці поспіхом віддали її заміж за племінника довіреного Петрові Двінського земського старости Луки Ломоносова – Василя Дорофеева. Наступний імператорський указ не забарився. «Сыну моему, – велено було передати на словах, – и нареченному отцу Василию носить фамилию Ломоносов, и жить в этой семье под надзором Луки Ломоносова, помнитъ о сохранении тайны. Одарение мной не забудется».

Феофан
Прокопович

...Імператорові Петру все гіршало, він то з хрипом силкувався вичавити з себе слово, то впадав у марення і тоді простиралися перед ним снігові сліпучі простори Холмогорщини, він знову, як півтора десятка літ тому, мчить стрімкими саньми, аж віхолу вітер знімає за ними і зблискує у навскісних променях сонця той дрібносінський сніжний пил. А коли знову прийшов до тям, то наказав Прокоповичу:

– Обучи, владико, його у московських школах і долучи до сану священницького або до державної служби, на що буде здатен.

Феофан Прокопович таки наглядав за Михайлом, а коли сам відчув подих холодний кончини, не захотів нести таємницю в могилу і оповів усе дочці Петра Єлизаветі.

– Він не завада в дорозі до трону, – виважено говорив Прокопович. – Він незаконнонароджений і не посягне на трон, але він брат кривий і про нього піклуватися слід.

П'ять зим ще минуло, доки від цієї мови Єлизавета зійшла на престол. Але вже в перші місяці царювання

Маргіналиї

возвела вона зведеного брата в ад'юнкти Академії наук, незабаром у професори, а за оду дарувала немислиму суму у дві тисячі карбованців – грошей бракувало в казні, то ж дрібною монетою привезли той дарунок, доставили кінною підводою.

Хтозна, чи відав Михайло таїну своєї появи на світ, тільки не сподівався він ні на кого – пішки в Москву, тоді Петербурзька академія, Києво-Могилянська академія, далі Марбург, Фрейберг... Злет високий людини, що змалечку труд шанувала.

А як переставилася Єлизавета, замерехтіло раптом марево – ні, не трону, їй, Катерині, традицією і законом це ніяк не належало, марево лише ймення гусударині, дружини можливого імператора Петра III, сліпий випадок відкрив їй таємницю Ломоносова. Тож на поминальному обіді по імператриці Єлизаветі, куди з дружиною був запрошений Михайло, довірена рука тихцем сипнула обом повільно діючої отрути.

Подружжя занемогло майже в один день – Михайлові відняло ноги, а жінка ледве дибала по кімнаті, хапаючись за спинки крісел. Імператриця Катерина Друга хотіла ще сама відвідати Ломоносових, на власні очі побачити неспинну отрути дію та втішити від імені трону подружжя, яке зазнало такої біди.

З Ломоносовим – то вже пройдене, залишився тільки Мацієвич.

Що? Плаха, рвані ніздрі, жаровня й вибите настирним Шешковським та його заплічними каяття? А як не покається? А як своїми руками створить вона мученика і святого, народний бунт? Далеченько вже той милий Штеттін, з його затишними німецькими вуличками... А може, навпаки, високе імператорське прощення, християнське милосердя?

Одне очевидне: якщо зараз втратить вона момент, то вже ніколи не стане Церква підпорою трону. А ще ж вона могла би монастирські землі дарувати тим, хто істинно допомагав їй зійти на трон, і тоді ще охочіше трон той обома руками утримуватиме...

Думка спадала за думкою, як водяний потік на річковий млин; те млинове колесо крутилося, вертілося і ніякого зупину йому немає...

11

... Суд нарешті добіг кінця і серед сторожкої тиші прозвучали слова вироку.

«Бывший митр. Ростовский Арсеній, превратно поняв и толкуя вознамеренное ныне полезнейшее распределение церковного имения, безрассудную дерзость имел учинить о том Св. Пр. Синоду некоторые письменные в крайне укорительных и злословных выражениях представления, пренебрегши то, чем он долженствовал сему высокому Духовному Собранию, в котором Ее Император. Величество президентом быть изволит.

Св. Прав. Синод признал его за такое верховной власти и указам противящееся, да и самое Величество оскорбляющее, преступление не токмо ареста, но и суда достойным. Тем паче, что он еще при том в подкрепление упомянутых своих злостью и ядом оскорбления Величества (не токмо всевысочайшей Ее Величества особы, как президента Синода, но и как своей самодержавной Государыни) наполненных представлений, Св. Писание и Предание свв. отец превратно же и ухищренно толковать отважился».

Слова вироку вже не піднімалися у вись, вони шелестіли вицвілим торішнім листям, що перезимувало під снігами до весняної пори, але за тим шелестом Арсенієві чітко вчувався істинний, безжальний і грізний смисл: суд духовний віддає його судові світському, кримінальному. А той уже сам визначить винуватість і кару злочинцеві...

Імператриця Катерина зважувала на своїй уявних терезах думку кожного із впливових придворних, крутила й перевертала ту думку, мов гарячу картоплину у пригорщах, вона просто не мала права на помилку, на поразку. Вона мала право лиш на перемогу.

А тим часом поміж людом московським ішов тривожний гомін, де насторожено, а де й не вельми, балакали, що жадібні на церковне добро придворні підбивають імператрицю на гріховні діла. Спішно в «Московских ведомостях» було оголошено, що «протесты Ростовского архиерея, от начала до конца исполнены ядом оскорбления Величества», та писаному тому людність не йняла до кінця віри.

Ні, вона переможе, але в очах тої смуги людської має залишитися милосердною християнкою, доброю і сердечною, що милостиво пом'якшує синодський вирок.

«По сентенции сей сан митрополита и священства снять, а если правила святые и другие церковные узаконения дозволяют, то для удобнейшего покаяния преступнику, по старости его лет, монашества только чин оставить, от гражданского же суда и истязания мы, по человеколюбию, его освобождаем, повелевая нашему синоду послать его в отдаленный монастырь под смотрение разумного начальника с таким определением, чтобы там невозможно было ему развращать ни письменно ни словесно слабых и простых людей».

Таким було остаточне слово імператриці – Бог свідок, вона проти «гражданского суда и истязаний».

А тим часом у монастирській келії митрополита в Ростові уже йшов обшук і опис майна.

– Одна мантия, три ряси, – скрипів пером піддячий, повторюючи вголос писане. – Одна скуфія, шапка келійна стара, троє окулярів, залізна пряжка, чайник фарфоровий, три пари чашок і цукор...

На подив усіх, у митрополита найбагатшої єпархії грошей не було, а цукор не встиг роздати до арешту нужденним – сундук та ще тюк із одягом, от і всі пожитки.

Просто із Хрестової палати повезли Арсенія у Феропонтів монастир, та вже навздогін наказали везти ще північніше, в Корельський Нікольський монастир під Архангельськом. Охороняти наказано прапорщику і конвою із чотирьох солдатів.

Вид
на Феропонтів
монастир

Конвою клопоту зі смиреним старцем ніякого, хоча якоїсь ночі таки до півсмерті солдати напудилися. Їхали якраз мимо храму, як раптом на дзвіниці озвався серед мовчазної пітьми дзвін, тужно так і сумовито. Старший конвою кинувся було в'ясяти, чи не зловмисник який дізнався про митрополичий проїзд, та дзвіниця виявилася замкненою. А як уже відїжджали звідти, то нажахана його сторожа хрестилася, бо в храмі самі собою загорялися свічки і мерехтливе світло змигувало у вікнах.

Арсеній
Мацієвич
у в'язниці

12

Ізнову в імператриці земля під ногами була пружною, аж прогиналася, легко ходила вона, мов сила яка підносила її – суд над Мацієвичем став істинною вікторією. Спротив бунтівного духовенства вдалося задушити руками самого духовенства, не здійнявши при цьому хвилювань чи заворушень настороженого люду.

Це млосьне відчуття вікторії бриніло в голосі імператриці Катерини, коли вона виступала на черговому засіданні Синоду. Блиск зволожених очей, впевнена і горда постава – імператриця мала достатню основу говорити сьогодні як тріумфатор, як цілковита господиня ситуації.

«Но каким образом может происходить то, что вы не поражены огромностью тех богатств, которыми вы владеете и которые делают вас настолько могущественными, что вы должны бы почувствовать, что ваше такое положение совершенно противно духу вашего призвания. Разве вы не наследники апостолов, которым Бог заповедовал проповедовать презрение к богатствам и которые могли бы быть только бедняками; царство их было не от мира сего; вы соглашаетесь со мной? Разве не правда то, что я решила возвестить вам?».

Легкий докір у голосі імператриця може дозволити собі лише на початку. Хай хоч один із цих душпастирів, звичних до високого пошанування, хай хоч один спробує підняти голос – в неї буде чим на місце поставити. У келії Арсенія Мацієвича знайдені під час

Маргіналиї

обшуку листи багатьох тут присутніх, що сяють роззолоченим облаченням, ці арештовані листи до пори до часу хай полежать, але їх вона може вийняти будьколи в разі на те потреби. Імператриця може і повинна зараз розмовляти з ними іншим тоном, де доречний метал, а не жіноче дорікання.

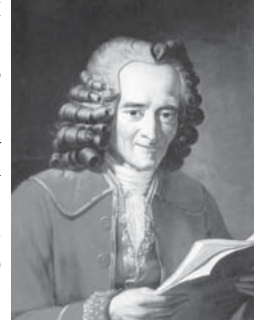
«Как же можете вы (пользоваться богатствами), не противореча своему положению, которое должно быть неразлучно с христианской бедностью? Как смеете вы без угрызения совести пользоваться такими имуществами и поместьями, которые дают вам могущество, как царям? Ах! Разве вы не имеете под своею властью рабов больше, чем некоторые европейские государи имеют подданных? Вы слишком просвещены, чтобы не понимать, что все эти имущества производят так много злоупотреблений во владениях государства, что вы не можете их сохранить за собою, не будучи несправедливыми по отношению к самому государству; а вы должны сознавать, что вам менее, чем кому-либо другому, позволено быть несправедливыми и если вы несправедливы, то вы тем более виновны в этом, что лучше других знаете свои обязанности».

Рум'янець, плямистий і злий, виступив на обличчі імператриці. Як ще їм дотлумачити: віднині ви не служителі вітваря, не духовні сановники, а є державними особами і влада монарха для вас понад усе.

«И если я должна рассчитывать на вашу верность, преданность, то я должна также льстить себя надеждой, что найду в вас особенно преданных моей короне верных подданных. Если это так – то не умедлите же возратить моей короне то, что вы похитили у нее незаметно – постепенно».

Незрушними, висіченими з каменя сиділи члени Синоду, боячись навіть переглянутися, навіть поворухнутися. Вони відтепер – злодії? Вони, що берегли і прагнули примножити віками дароване монастирям і церквам? Ті, які школи відкривали, друкарні чи шпиталі для неіміущого люду? Отже, саме вони обікрали цю розпашілу і прогнівану прибуду, яка невідь-звідки прибилася на їхні сиві голови, яка не має й краплини російської крові, але так наївно-нахабно, мов жменями присок, кидає їм межі очі: «Все російське – моє!»

Але хто посміє висловити таке вголос? Серед арештованих листів Мацієвича є писане Гавриїлом Санкт-Петербурзьким і Афанасієм Тверським, Амвросієм Крутицьким і Тимофієм Московським. Досить струсити з тих аркушів пил, а чорнило за часом вичвісти ще не встигло. Хто посміє, як ще перед очима Арсеній Мацієвич, хворий від простуди в дорозі, і цинга після Камчатських експедицій не захотіла полишити його – вилізло волосся, гнійні рани раз по раз відкривались на тілі? Мацієвич, шанований ієрарх, що розстригою став немов справді злодюжка?

Франсуа-Марі
Аруе Вольтер

Імператриця уважно вглядалася в покриті зморшками обличчя сановитих душпастирів перед собою, вона напевне здогадувалася, які непоштиві думки рояться в цих начебто велемудрих головах, але це її аж ніяк не засмучувало, швидше тішило і смішило; щось під'юджувало відказати кумедним російським словечком – російські приповідки старанно й охоче почала зубрити, відказати щось на зразок «А выкуси!», їй хотілося, та не могла.

Проте відразу після засідання Синоду засіла за письмовий стіл. Вольтеру належало повідомити про свою добросердечність: «Арсеній, єпископ Ростовський... був суджений митрополитом Новгородським, і усім Синодом засуджений, як фанатик, винуватий у замислах ворожих, як православній вірі, так і верховній владі, позбавлений сану і священства та переданий у руки світського начальства. Я дала йому прощення і задовольнилася тим, що перевела його у монашеське звання».

З іншим документом уже на ніч погнали гінці, не шкодуючи коней, як значилося у височайшому повелінні, повезли гінці ще одне розпорядження. Кучеряві рядки на дорогому папері гласили: «Ровняя себя в протерпении Златоусту, стараясь возбудить ропот и неудовольствие на правительство, в коварных затеях не разбирал способов и бо и лжи клеветы и пророчества и молитви и слова Божии он не усомнился употреблять все... А по-сему – под крепкое смотрение, и ни бумага, ни чернил не давать там».

Гнали коні видолинками і перелісками, аж біла піна з вудил летіла, поспішали гінці...

Прокурор Нарішкін відшукав Арсенія Мацієвича на монастирському подвір'ї. Митрополит, важко сапаючи, рубав дрова – за ухвалою суду він кілька разів на тиждень мав мити підлогу, рубати дрова, виконувати іншу чорну роботу. Арсеній якраз із видихом загнав сокиру в грубе поліно, проте воно, сукувате, з першого разу не піддалося, і тоді Арсеній разом із застряглою сокирою здійняв його над головою, аби вдруجه, уже обухом, вдарити по колоді; поліно чи то заважке, чи сил забракло, повело його спершу в один бік, тоді в інший, він заточився, мов п'яний.

– Маю обов'язок провести допит, – глухо сказав Нарішкін.

Арсеній мовчки взявся визволяти сокиру з нерозколотого поліна, пуляючись і смикаючи за топорище, врешті йому це вдалося і він так само, не обмовившись словом, пішов за Нарішкіним.

Прокурор, судячи з усього, був добре обізнаний із монастирським життям Мацієвича.

– «Попередні імператори і царі Церкву різним добром нагороджували. Нині ж не тільки нагороди годі чекати, а ще й грабують. В Ярославлі навіть посуд церковний вже відібрали», – чи казали таке монахам? – Нарішкін водив очима папером невідривно – чи то так уважно вчитуючись у писане, чи не хотів зустрітись поглядом із митрополитом.

– Бачить Бог, що то гірка правда.

– «Навіть турки свої мечеті нагороджують, а в Росії – содом і гоморра». Ваші слова?

– «Зійде ангел із Небес у день останній – і ворог Церкви не укриється».

– Дворянство, – говорили караульному офіцерові Алексеєвському, – забуло предків своїх, що маєтність монастирям дарували, тепер же добро пограбовує. Говорили?

– Істину знають святі Небеса.

– «Нині, побачивши, що імператриця Катерина не тверда в російському законі і не знає народного життя, завидючі на церковне майно царедворці підсунули нетямущій імператриці злий указ і вона підписала

сліпо»... Підтверджуєте свої слова? – Нарішкін так і не підняв від паперу очей, мов приклеїлися вони там.

– «Хто має вуха, хай чує, що Дух промовляє Церквам»...

«Ич, який хитрюга, за Об'явлення Іоана ховається, – сердитою і знервованою осою задзижчала думка Нарішкіна. – Не тільки самого понесло в бунтівники, ще й іншим невиправдані надії подає. Архимандрит Антоній, що вельми увірував у балаканину цього престарілого в'язня, тішився серед монахів: «Станеться зміна на імператорському троні, Арсенія звільнять і він знову буде архієреєм, майно повернуть монастирям і Арсеній забере з собою мене». А ще архимандрита тішили чутки серед духовенства, що суд Синоду відбувався із порушеннями предковічних правил, тому сан митрополита з владики Арсенія фактично не знятий, а все звелось до звичайнісінького перевдягання – Бог забрав тоді розум у кривосердних суддів...

Тут у прокурорських паперах усе записано, марне Мацієвич відмовками відбувається, він навіть не знає, що як пішли доноси від п'янички ієродиякона Лебедева в губернську канцелярію, почалися допити, то Антоній відрікся від нього, мало того, розповів на слідстві, як Арсеній Святий Синод картав.

– Може, і про Синод не говорили, не лаяли?

– Ні, – крутнув головою Арсеній – йому так боліла спина, бо мало не віз дров за день попорав. – Не картав я Синоду, тільки говорив, що писав у Синод так, аби на Страшний суд стати спокійно. А писане мною Синод розтлумачив хибно, то ж буду я з ним на Страшному суді позиватися.

Йому тяжко було стояти, біль поволечки дужчав, зараз він почувався так, мов спиною ліг на голий черинь шпарко напаленої печі.

Врешті Арсеній вийняв із кишені мідного п'ятака і поклав його поверх прокурорських паперів.

– Милостиню? Мені?! – обличчя Нарішкіна побіліло і він щомоці хряснув по столу рукою, аж виляск пішов по-під лунким склепінням старовинної монастирської келії. – Я прокурор, а не жебрак!

Арсеній лиш сумно покивав головою. У видінні, що напливало на нього, бачився йому Нарішкін, перед яким улесливо кланяється люд, бо став він

Мазниця
Арсенія

великим начальником, управителем державних заводів, бачилося, як самого Нарішкіна вже допитують, бо розтратив казенні великі гроші, і як його ув'язнюють у фортецю, присудивши п'ять копійок у день на утримання – більше не матиме і до смерті.

– Беріть, – тихо відказує митрополит – От побачите, ще знадобиться.

Роздратований Нарішкін тепер копав на Арсенія ще наполегливіше, не минаючи допитами ані монахів, ані світських монастирських слуг, замикав у келіях на кілька днів без води та їжі «подумати і пригадати». І таки накопав стільки, що імператриця негайно передала справу генерал-прокурору В'яземському.

– Дізнайтеся, чи немає у Выборзі, Нарві або Ревелі особливо надійного каземата для цього брехунця, – веліла імператриця і аж потішилася слівцем, що набігло. – Так і назвати його – Враль, і жодна душа на білому світі не повинна знати інше його ім'я. Ніхто не матиме права знати...

14

Восени 1770 року над Москвою кружляли круки, їх лиховісний крик під високими свинцевими хмарами холодив кров і без того нажаханих москвичів.

Доки в Петербурзі дзвеніли оркестри гучних балів з приводу більшої чи меншої перемоги в турецькій війні, невидимий ворог, для якого не існує сторожі, проник мало не в кожен московський дім – чума ввійшла в місто раптово і такою ж невидомою косою клала люд, як стиглу траву в косовицю.

Фортеця
Ревель

Маргіналії

Лікарі та вчені слали спішні депеші в Петербург, писали, що терміново вдіяти треба, аби епідемію бодай спинити, та ті депеші осідали у канцеляріях, кочували з однієї шухляди в іншу; хтось із ворожок порадив тільки палити багаття, аби чим ядучішим димом відганяти біду – й ті чорні дими хилиткими стовпами здіймалися над Москвою, наче загадковий примарний ліс.

Епідемія почалася в Генеральному сухопутному госпіталі серед повернутих із турецької кампанії, тоді перекинулася на Суконний двір. Владі не вдалося робітників із Суконного двору відправити в карантин, перестрашаний люд розбігся, розносячи містом чуму.

Хлопчак із сім'ї Страхових щоранку носив записку із числом вмерлих, то ж, ледве забачивши малиновий піджачок із голубим комірцем малолітнього кур'єра, відкривав люд вікна і з тривогою гукав:

– Скільки, дитино?

– Шістсот!

– Скільки, скільки?

– Шістсот! – знову гукав хлопчак і жителі втішено

хрестилися:

– Слава Богу, слава Богу...

Вдячне знамення клав люд на себе того, що вчора той самий хлопчак у малиновому піджачку відказував: «Вісімсот!»

Трупи людські, що обсіли чорні та зеленкуваті тлусті мухи, не встигали навіть прибирати, то ж круки геть обзвичаїлись і перестали боятись людей. Обер-поліцейстер наказав випустити злочинців-колодників із тюрем та створити з них поховальні команди – ті колодники по сумісництву з новою роботою ще й грабували і без того прибитий бідою люд. Мортуси з тих похоронних бригад, у масках і просмолених балахонах, крюками, немов колоди, тягали людські тіла, кидали їх на підводи і вивозили за місто чи звалювали тут же у ями, вривалися в домівки і тягнули живих у карантин – москвичі приховували страждених тих хворих, аби навіть здоровим у той карантин не втрапити, бо вихід звідти здебільшого був лише в могилу. Генерал-губернатор граф Салтиков втік з Москви в село Марфино, як із пожежі за ним тікали офіцери, дворяни, чиновники. За одинадцять місяців після початку епідемії імператриця Катерина відрядила в

Григорій
Орлов –
фаворит
Катерини II

Москву головнокомандувачем із найширшими повноваженнями князя Григорія Орлова – генерал-аншефа і свого фаворита.

У страху очі великі. І так само велику прудкість мали чутки, що ширилися при людському горі.

– Нас порятує ікона Боголюбської Богоматері! – рознеслася чутка в розпал біди. – Та ікона, що біля Варварських воріт.

Вал люду покотився туди, штовхаючись, лаючись, затаївши надію на останній рятунок. Люди прикладалися до ікони, давали щедрі пожертви, ревно читали молитви на молебнях, що служили безмісні священники, які об'явилися враз і не мали на те права без благословення архієрейського.

Нова біда спалахнула і запломеніла, як вогонь у жнивний день. Хтось розпорядився ту ікону, аби не переносилася чума, забрати в церкву Кира та Іоана, а священників доправити до духовного начальства. Обурений люд священників відбивав силою, а сундук із жертвами спробували забрати солдати.

Біля Спаських воріт тривожно вдарили дзвони і той подзвін поплив над настраханими московськими вулицями.

– Богородицю грабують! – вигук цей підняв на ноги тисячі людей, – хто хапав дубового кілка, хто просто каменюку, що втрапила на очі.

Повстанці у пошуках винуватих увірвалися в Чудів монастир, розгромили винні погребі купця Птіцина, кинулися розправлятися з ненависним генералом Єропкіним.

Величезний натовп стікався до Кремля, наміри бунтівників не викликали сумніву.

– Підкотити гармати до Спаських, Боровицьких та Нікольських воріт! – пролунала команда.

Білий прапор, з яким ішли офіцери до повстанців, був потоптаний і порваний, а парламентарі самі ледве врятувалися.

– Картечню вогонь! – пролунав наказ.

Ревнули мало не в один голос гармати, ядра з лихим підсвистом, описавши дугу, упали посеред люду: зойки, стогін, пошматовані тіла та ще нова команда «Цілься!» таки спинили бунтівників.

А наступного дня в атаку пішла кавалерія, зблискуючи шаблями на вересневому сонці.

Бунт придушили. Писар, нервово бризкаючи чорнилом від пережитого, виводив на папері в Петербург термінове донесення: «Вбито 78 чоловік, заарештовано 279, 72 бито батогами і відправлено на каторгу, 91 бито батогами і відправлено на казенну роботу, 4 – повішено».

А в ливарній майстерні в Петербурзі, тим часом, метушилися майстри і розливався метал для термінового замовлення. Імператриця повеліла за упокорення бунту вилити на честь генерал-аншефа Орлова пам'ятну медаль «За избавление Москвы от язвы». Князя Григорія вітали при дворі з музикою, з церемоніями, як справжнього героя.

Москві ж було не до оркестрів – скрипіли вози, вивозилися трупи убитих і просто померлих від чуми, облаштовувалися нові кладовища – Ваганьківське, Дорогомилівське, Данилівське, Міуське, Преображенське, Введенське... Двісті тисяч полягло москвичів, майже стільки ж, як жило на початку того століття в місті, полягло від чуми, завезеної з переможної, так бучно відзначеної прийомами, балами і високими нагородами війни з Туреччиною.

15

Вона була певна, що з тим митрополитом (нащастя, вже колишнім), насправді ж – зі зморщеним роками, мов в'ялена груша, язикатим дідом, із облізлими від давньої цинги волоссям, неприємним і колючим монахом, їй у житті зустрічатися вже не доведеться – далеченько на північ відвезли його прудкі коні. Згадки про Арсенія якщо й напливали, імператриця швиденько виштовхувала їх із пам'яті та думок, як виштовхують за поріг непроханого гостя.

Вперше так легко позбутися їй згадки про Мацієвича не вдавалося, коли надійшла несподівана звістка про раптову смерть єпископа Гедеона в дорозі до Пскова – тільки й встиг схопитися за серце та зойкнути, навіть карету візник не зміг спинити. «Мало хіба в житті трапляється прикрого й негідного, – виштовхувала, обіруч випихала з думок лихий спогад про Арсенієве пророче слово про Гедеона на тому суді. Збіг обставин – і годі».

*Спаська вежа
Московського
кремля*

Не минуло й два місяці, як інша сумна звістка докотилася до Петербурга, дивна, негадана, незрозуміла.

Ні з того, ні з сього завалився купол церкви Трьох святих, що поряд із Хрестовою палатою в Кремлі, де судили митрополита. Споруда видавалася вельми мяцною, добрі майстри її зводили, ще й іноземців запрошували тоді для нагляду.

Рухнула церква; дякувати Богу, що служба не правилася і нікого якраз не було, рухнула з добрадива, без вітру і бурі, без струсу земного: тільки земля здригнулася і клуби сірого, наче попіл, пилу знялися в небо.

Як збіг народ зачудований – і в пам'яті дідів-прадідів не було, щоби церкви падали, – почалися суди і пересуди людські.

- За гріхи наші...
- А може, й не наші.
- Праведного тут засудили.
- Казав же митрополит...
- Світу кінець: Бог знамення показує.

Народ прибував, кільце люду довкола звужувалося, вже й битою цеглою топталися, тільки порох спурхував із-під ніг.

– Розійтись! – гукала сторожа і замахувалась, мов для удару, але вигукувала так несміло й невпевнено, бо й у самої жах поколював спину тоненькими голками.

– А ще на кпини митрополита Арсенія брали, – перемовлявся впівголоса люд, сторожко роззираючись, чи немає поблизу когось чужого, бо за необачне слово можна не пороку цього цегляного понюхати, а казематної цвілі.

Імператриці вже цього разу несила була відігнати тяжкі спогади й гіркі, кинуті мимохіть, слова Мацієвича. Викликані спішно сановники тільки руками розводили, лише Шешковський наважився здогад свій виказати.

– Доносять, що хтось примудрився Вралою передати святі мощі Дмитрія... От він і набув незрозумілої сили...

Шешковський проказав і тут же затнувся, пошкодував за власну поспішність: імператриця на очах мінялася на лиці, бурячковіло те обличчя, плямами йшло.

– Горобців вам стерегти, а не державного злочинця! – Імператрицю, незмінно обачну і стриману, такою

придворним ще бачити не доводилося. – Знайти, чії то діла!

Шешковський, на якого визвірилася государиня, тихенько задкував за спину придворних і гусячою ставала шкіра на всьому тілі, мов виліз із води на холодний вітер – так можна самому втрапити у загратовані каземати, де досі його бранців тримали.

Кілька ночей по тому, ледве зімкне повіки, імператриці снилося небачене нею видиво церкви, що рушиться, стугін земний і клуби пилуки у небі; здригнувшись, вона прокидалася, пробувала навіть читати, але як тільки задрімнути старалася, то знову хилився і наче провалювався церковний купол...

Біда рідко ходить сама. Від Шешковського, що від пам'ятної розмови чи то злегка заїкатися став, чи просто набув звички довше думати, пішли інші тривожні донесення. Заворушилися потаємні недруги її, що підтримували законного, на їхній погляд, претендента на трон Івана Антоновича.

Вже другого дня, як тільки зійшла на престол, Катерина Друга із Петербурга надіслала генерал-майорові Силіну свій указ.

«Вскоре по получении сего имеете, ежели можно того же дня, а, по крайней мере, на другой день безыменного колодника, содержащегося в Шлиссельбургской крепости, под вашим смотрением, вывезти сами из оной в Кексгольм, а в Шлиссельбурге в самой оной крепости очистить лучшие покои и прибрать, по крайней мере, по лучшей опрятности оные; которые изготавитъ, содержать по указу».

Четвертого липня генерал-майор доповідав із села Мор'я, що за три десятка верст від Шліссельберга, про свою негадану пригоду. Буря розбила їх нехитру посудину на озері і вони з арештантом чекають у селі тепер іншого судна, аби якось допливсти до Кексгольма. Врешті Івана Антоновича доправили назад у Шліссельбург.

З острахом, з незнаним, незрозумілим співчуттям відвідала нова імператриця свого конкурента у казематах лиховісної слави. «Та він же без розуму, – подивилася, похитала головою та й махнула на все. – Тваринне існування, нехай собі залишається».

Зараз вона не могла так махнути рукою, злегковажити новими донесеннями було б непростою помилкою.

«А ще хтось заздрить на мою удачу», – скривилася, мов раптом зуб заболів, і той біль, занудний, ніяк не волів відступати.

– Захочуть звільнити Івана Антоновича – при найменшій спробі його... – розпорядиться імператриця таким тоном, що перепитувати деталі не було охоти ні в кого.

16

У саксонському кабачку грала музика, у саксонському кабачку витанцьовували миловидні циганки – смугляві та стрункі, одна одна одної гарніша, хоч воду з лица пий; як вивернеться яка станом, як війне барвистою спідницею, то аж млосьть брала офіцера Шванчича, аж кров закипала та нуртувало і пружавіло молоде тіло. Сюди любила заглядати офіцерня, і Шванчич кабачок не часто таки оминав. Йому смакувало червоне вино, завезене з неблизьких гішпанських країв, прудка музика аж підсмикувала і манила до танцю, але його більше цікавила одна циганка, що так до ладу ще й підморгувала. Сяюча і розгарячіла, вона підморгувала усім, та підігрітому вином Шванчичу видавалося, що підморгує вона йому якось особливо.

Брати Орлови ввалилися у кабачок, як до себе додому, Федір та Олексій, обоє високі та широкоплечі, вже напідпитку, вони, уздрівши знайомого Шванчича,

направилися до його столика і Олексій примудрився на ходу вщипнути циганку, що так сяяла посмішкою і підморгувала Шванчичу.

– Не руш, – добродушно пробурчав той. – То мені.

– А ти її хіба на базарі купив? – виставив зуби на продаж Олексій.

– Циганське плем'я належить світові, – Олексій продовжував продавати веселі витрішки. – А ще тому, в кого сили більше.

Здоровань Шванчич зрозумів виклик і рикнув сердитим, розбудженим серед зими ведмедем. Він таки не поступався зростом і силою будь-якому з п'яти братів Орлових, міг кулаком вибити цеглину в стіні, а в заварусі молодецькій почувався, як риба у воді – бився відчайдушно, ніколи при цьому не перестаючи посміхатися.

– Та пішов ти, – і кинув закрученого, як старі баранячі роги, матюка.

Олексій без довгих роздумів зацідив йому під вухо, та невдало, руку суперник якось відбив і в свою чергу вліпив Олексієві такого штурхана, що той полетів сторчака.

Ще за хвилю клубок із трьох тіл покотився поміж столами, викотився за поріг, хряснувши виламаними дверима; Шванчич зумів схопитися на ноги і, ставши до стіни спиною, по черзі тузав обох братів.

Кров змішалася з вином, додаючи гарячки бійці, він таки довгенько вистояв проти двох, аж поки Олексій не поцілів у обличчя: зацідив смачно, аж руку в плечі відчув, ту руку, яка одним ударом шаблі могла відтяти голову старого бика.

Коли Шванчич упав, для Федора з Олексієм настала справжня потіха – його били ногами, гамселили під ребра і в пах, по руках, якими той силувався затулити обличчя, молотили від душі, копали водночас і по черзі, аж доки тіло не стихло і не перестало навіть ворухитися.

Шванчич довго лежав так у грязюці, під нічним дощем, важко дихаючи та ледве постогнуючи, аж доки Олексій, перепохнений заморським вином, не вийшов до вітру. З останньої сили Шванчич звівся на ноги і, вихопивши шаблю, черконув Олексієвим лицем. Два з нього стало б, якби не побита рука Шванчича, а так (у сороці таки народився) лезо лише розпанахало щоку,

від вуха до рота. Заюшеного кров'ю, напівпритомного брата Федір втиг довести до хірурга – відтоді шрам глибокою борозною лишився, що на холоді то синів, то ставав бурячковим.

Той випадок був єдиною поразкою Олексія. Він міг що завгодно утнути і бути певним у безкарності – за ним стояла така само широка, як і в нього, спина брата Григорія. Григорій впав ув око Катерині ще коли вона була лише великою княгинею, задовго до сходження на імператорський престол. Відбивши Григорія в доброї приятельки графині Брюс, велика княгиня по достоїнству оцінила смаки графині – молоде і пружне тіло Григорія м'яло її несамовито, вкидало у шал, у безпам'ятство, вона забувала геть і чоловіка, і попередніх коханців, її несло бурхливими хвилями і так хотілося, щоб цьому нестримному потопові ніколи не було кінця. Вірний камердинер Василь Шкурін, не засвічуючи світла, тихенько щоразу відчиняв двері і Григорій, злодійкувато скрадаючись, пірнав в опочивальню.

Та одного разу, тішачись молодим і пружним тілом коханця та вигинаючись викинутою на берег рибиною, вона в пориві ласки ніжно тернула його по щоці долонею. Тернула і похолонула, під пальцями чувся глибокий рубець Олексія.

Вона вискочила з постелі й засвітила свічку.

– Як ви посміли? – обурений напівшепіт-напівкрик на Олексія ніяк не подіяв.

– А яка вам різниця, – Олексій втомлено надягав панталони. – Вам з Орловими не випадає сваритися. Бо вони не тільки в ліжку гвардійці, а й... – і не говорив.

Олексієві слова стали пророчими, коли треба було дівати кудись чоловіка.

Григорій виявився вельми вдатним справді не тільки в ліжку, він таки був спостережливою людиною. Коли імператриця почала бути занадто лагідною з Григорієм Потьомкіним, що стрімко робив кар'єру від капрала до камер-юнкера, а погляд самого Потьомкіна на розповніле тіло імператриці ставав мов намащеним, брати Орлови застукали його наодинці.

– Не для твоїх зубів це м'ясо, – сказав Григорій Орлов і пудовий кулак його вцілив у зуби Потьомкіна, аж захрустіло.

– Добрий товкач, тільки для іншої ступки, – всміхнувся Олексій кривою усмішкою і вдарив щомоці ногою в пах.

Сипонули іскри в очах, Потьомкін звалився, і тепер вже у колі братів, лежачи, він ніяк не міг боронитися від ударів ногами. Били в живіт, били під ребра, юшила з рота кров, хоч як закривав обличчя руками, аж доки удар в око носком і зовсім не забрав тям: сяйнули раптово ще в очах різних відтінків кола, і так само раптово згасли; настала ніч.

Він вихаркував довго цю бійку кров'ю, вчився ходити наново, як змалечку, але потужна природна сила його організму врешті перемогла, тільки на одне око осліп. Тривалий час двадятичотирилітній камер-юнкер навіть не з'являвся при імператорському дворі.

А Григорій Орлов добрі здібності проявив не лише в ліжку. Коли Вольтер прислав першого листа імператриці Катерині, захоплюючись її майбутніми реформами, Григорій між іншим чи то думку свою уголос висловив, чи то давав пораду:

– Добре було б соболів йому послати...

Імператриця скинула поглядом різко: а чи правильно її зрозуміють?

– Соболи – вони і у Франції соболі, – притиснув у тоні Григорій.

Прислухалася імператриця до його думки і про Глебова.

– На всіх задвірках плещуть, що Глебов переплутав імператорську казну зі своєю, – він звично викладав думки навпростець, по-солдатськи, не закручуючи їх в хитромудоре мереживо придворного етикету. – Так не має бути. Він присвоїв більшу частину того, що давалося на переселення в Малоросію сербів, вірмен, болгар і греків.

Коли імператриця покликала Глебова, той, на превеликий подив, не став віднікуватися, тільки покірно похилив голову, наче підставляв її на лобному місці для страти.

– Винуватий, імператрице, – з такою само покірністю, але вже в голосі, відказав Глебов.

– Ви розумієте, що тут сибірським холодом тягне? – гнівні, але ще віддалені блискавиці почали змигувати в очах імператриці.

Портрет
Микити Паніна.
Невідомий
російський
художник XVIII ст.
Полотно, олія

– Винуватий, ваша імператорська величносте, – не змінював тону голосу сановник. – Але ж коли я давав вам по двадцять п'ять тисяч рублів, як ви ще були великою княгинею, і по десять, і по п'ятнадцять, які ви програвали в карти, то де їх міг я ще взяти?

Обережненькими кроками імператриця звільнила Глебова, але під суд не віддала – хай повисить над ним дамокловим мечем загроза, рот може щільніше буде зачинений.

Але в одному государиня не послухала Орлова – обвінчатися з ним.

– Ваша тітка Єлизавета обінчалася ж із Розумовським, і тебе ніхто не осудить, – напосідав Григорій.

Делікатно завела вона мову про це з графом Паніним, всезнаючим на її погляд, і водночас підступним, мудрим змієм із біблійної гравюри, що вмів прорахувати все на кілька кроків уперед.

На цей раз Панін відрізав без звичних вихилясів: – Слово імператриці для мене закон. Але хто стане слухати графиню Орлову?

17

– **Б**анкір Судерланд, Ваша імператорська величносте! – обидві половини позолочених дверей прочинилися і Судерланд ввійшов звичною швидкою ходою.

– Як я рада бачити вас, мій милий банкіре, – імператриця всміхалася щиро, їй справді розвиднялося від кожної зустрічі з цим чужоземцем, освіченим і галантним, який, проте, ніколи не опускався до звичної при дворі набридливої патоки улесливості.

– День аудієнції в моєму календарі щоразу відмічаю святковим. – Судерланд замилівано дивився на перстень імператриці з дивовижним каменем, що переливався якимось незвичним, мало не фіолетовим відтінком – досі його ще не бачив.

– Здогадуєтеся, чого кличуть банкірів – треба кошти, – імператриці якось легко велося із Судерландом, вона була певна (і не раз ретельно перевіряла), що жодне слово поміж них мовлене, не вихопиться в Судерланда поза порогом палацу. – Великі кошти потрібні.

– Великим людям – великі гроші, – вклонився банкір, бо так йому було легше сховати зрадливу кислотку, яка могла пройманути обличчям і видати його – мав клопіт із неповерненням попередньої позички.

– Бачу, придворну науку лестощів засвоюєте зразковим спудеєм.

– Ні, ваша імператорська величносте, я просто цитую мовлене і Дідро, і Вольтером, і Гріммом на всіх європейських перехрестях.

Судерланд хоч і мав мороку з попередніми позиками, та мав і певність, що багаторазово окупить її вона: трон міцний, бунти придушені, отже сквітається.

– За що я люблю банкірів, то навіть не за те, що гроші дають, а ще більше за вміння не ставити дурних запитань: навіщо ті гроші? – Імператриця підійшла до вікна і, примовкнувши, задивилася у весняну далину. Вмитою по зимі голубизною неба, якоюсь наївною і цнотливою, пливли набурмосені хмари, але набурмосилися вони награно, не всерйоз і не будили в душі безпросвітнього осіннього смутку; на нерозпущеному ще гіллі, де ледве прокльовувалася і ще не торжествувала зелень, всілася зграйка граків – чорні цятки поміж зеленуватого димку, мов навмисне мальовані тушшю невірною дитячою рукою. І так щовесни, і багато-багато весен, і сотні літ приходитиме невмолима пора воскресіння природи; її, великої імператриці, давно вже на світі не буде, а птаство так само безтурботно вовтузитиметься на нерозпущеному ще гіллі. Але вона має встигнути, має залишитися, то не гаразд отак – володіти півсвітом і безслідно зникнути, що найбільше, прорости якоюсь травною.

– Мій славний попередник Петро I, – обернулася знову лицем до банкіра, – майже три четверті казни витрачав на війни. І що? В пам'яті вдячних росіян він залишається Петром Великим. То ж і мені, певне, до такої долі витрат тягнутися треба.

– Чим більша мета, тим більша в грошах потреба, – не став розумувати Судерланд – у нього зуб розболівся, але розкіш бодай скривитися не на часі.

– Я з жодним із придворних не можу, а коли й боюся, поділитися думками, бо хтось їх обов'язково переінакшить та хибно витлумачить, – імператриці чомусь хотілося поділитися передуманим, мов воно

там борсалоя і вовтузилося і все просилося на світ широкий. – Що залишається по людині, коли вона піде?

Вона подивилася на банкіра так, мов саме він єдиний у світі знав відповідь.

– Не зна-а-ю, – протяжно проспівав подивований Судерланд. – Мені й так у цьому житті клопотів не бракує.

– Що залишилося від перського царя Дарія? Чи від Олександра Македонського? Або від володаря всіх світів Чингісхана? – насідала вона, мов на допиті, і банкір зобов'язаний був дати точну відповідь. – Де збудовані ними міста, любовно зведені палаци? Нема їх. Де прокладені ними дороги? Є лише неймовірне число покладених чужих і своїх воїнів. Але ж їхні імена – і Дарія, і Олександра Македонського, і Чингісхана пливають гордовито над століттями, як оці хмари над весняним Петербургом. Я вам скажу, що залишається після великих у світовій історії: залишається міф. То неймовірне для мене самої відкриття... Міф, щось таке ефемерне, безтілесне, нематеріальне, тільки міф здатен перемогти незбагненний плин віків. Час і війни поруйнують палаци й міста, зникнуть народи, із карт політичних пропадуть держави, а міф Чингісхана, Олександра Македонського і Дарія залишиться навіки.

– А я не знаю ціни, почім міфи тепер на ринку купляються... І чи можна придбати їх за гроші? – В Судерланда навіть зуб перестав боліти.

– Гроші потрібні, і ще й багато, – зовсім на іронію не образилася імператриця. – Якщо доля закинула мене в цю країну, то повинна скористатися випадком... Я маю бути більшою росіяночку, ніж самі росіяни, маю розширити кордони моєї імперії. А то дещо вартує... З цієї досі задрипаної країни п'яниць, злодіїв і жебраків, із недавнього улусу віддаленої провінції Чингісхана, зобов'язана витворити міф великої Росії – і через віки згадають, хто здобув цю велич. Я збудую, звісно, також палаци, але не певна, що війни і час їх вбережуть. А міф про велику Росію та її імператрицю буде міцніший за всі кам'яниці...

– Задум достойний вашої імператорської величності, – Судерланд не міг приховати сумніву. – Але минуле вже на пергаментях різних нашкрябали літописці, та й

сьогодні, даруйте, не все у Росії таке райдужне, бо люд простий не скрізь розкошує.

– Дурниці, банкіре, – втомлено відказала імператриця. – Мої улесливі царедворці гадають, що не знаю, як у голодні зими селяни їдять жолуді, болотну траву й соломку, сплять у бруді разом із худобою, а поміщики з кріпосних дівок зробили гареми. Та це, повірте, забудеться, залишиться тільки велич. Вдячні нащадки ставитимуть мені пам'ятники – гордовито підніматимуся на високому постаменті, а десь там унизу розмістяться славні мужі імперії, мої помічники, мої фаворити; скульптори вже самі розберуться, кого зобразити і в якій позі... Минуле відредагуємо як належить, що б там літописці, очевидці, філософи, військові та державні діячі не розказували. Дамо раду з усіма тими літописцями – ми перепишемо історію Росії, справжні пергаменти підуть у вогонь, натомість зостануться з них правильні списки. Вся історична документалістика буде ретельно почищена, починаючи з Нестора-літописця і до ближчих часів все має відповідати великому міфowi, будь-що інше стане неможливим довести. Не тільки чужа земля, а й її історія буде героїчною історією Росії.

– Я, гадаю, домовлюся з банкірськими домами Голландії, – велич задумів Судерланд перекладав наче з однієї мови на іншу, на свої фінансові ходи.

Імператриця ж прикидала, яку суму вона має назвати банкірові. Нелегкою була ноша військових витрат, але й тут вистачало кому давати. Окремо, не для чужих очей, вела записи подарунків тим, хто давав їй розраду в опочивальні, хто міг приголубити і змусити забутись від тяжких на троні трудів. Від Орлова, як вичах, відкупилася дещицею: сто тисяч рублів на добудову його будинку, право на рік користуватися винними погребами та екіпажами царського двору, залишила всі попередньо даровані маєтності і ще сто п'ятдесят тисяч щорічного пенсіону. Зоричу дарувала місто, Васильчикову – п'ятдесят тисяч, срібний сервіз, дім на Мільйонній та ще село, Єрмолову – сто тридцять тисяч і ще чотири тисячі душ кріпосних, Потьомкіну сьогодні – чергових сто тисяч... А ще прохачі звідусіль, он із Києво-Могилянської академії вчора для професорів просили – з них тринадцять копійок у день

саме якраз. А Судерланд нехай не лінується ворухити мізками – банкір милий все-таки чоловік, он собачку яку їй прегарну подарував. Він таки постарається, як матиме клепку, добрі стосунки підтримувати з нею. Видатки – то хитромудра річ вельми, вони ростуть, як на дріжджах. Якось вона не полінувалася і з німецькою пунктуальністю взялася рахувати загалом, сумарно подароване лише коханцям, окрім згаданих поточних витрат. Брати Орлови одержали сімнадцять мільйонів рублів, Висоцький не вартував більше трьохсот тисяч, зате Васильчиков – один мільйон сто тисяч, Завадовський – мільйон триста вісімдесят, Зорич більшу втіху давав – мільйон чотириста двадцять, Корсаков встиг лише на дев'ятсот двадцять тисяч потягнути, Ланський, миле дитя, їй і зараз не шкода сім мільйонів двісті шістьдесят тисяч, Єрмолову вистачало п'ятсот п'ятдесят тисяч, Мамонов, звірюка справжнісінький в ліжку, вартував мільйон вісімсот вісімдесят тисяч, а над ними височіли брати Зубови з трьома з половиною мільйонами. Звісно, ніхто не зрівняється з них із Потьомкіним: п'ятдесят мільйонів – це без палаців, коштовностей і посуду, без кріпосних душ. А тих душ Орлови отримали десь до п'ятдесяти тисяч, Васильчиков – тільки сім, Завадовський шість тисяч в Малоросії і дві в Польщі, Корсакову даровано чотири тисячі польських душ. Всіх вона точно не могла порахувати, бо гроші треба позичати і віддавати, а душі безплатні, самі собі плодяться.

– І ще буду вдячна за пораду: скільки можна додатково випускати паперових асигнацій і чи не матиме казначейство замороки, якщо податки люд Росії платитиме паперовими асигнаціями, а Біла Русь і Малоросія – справжніми срібними рублями?

Судерланд був добре обізнаний у тутешніх фінансах, боргах зовнішніх і внутрішніх, інакше йому було б нічого робити у цій країні. Вал паперових асигнацій, запроваджених Катериною II, наростав, і вони знецінювалися – питання лише межі цього валу. Платити податки люду Росії паперовими грішми, а Білій Русі та Малоросії сріблом – означало зробити у цих землях тягар мало не вп'ятеро більший – за срібний рубель вже ходило двадцять два паперових. Про це ніхто вголос не говорив, але Судерланд таки прекрасно розумів, що

окрім покладання на Малоросію і Білу Русь уп'ятеро більшої ноші, задум імператриці матиме вельми далекі наслідки. Вода тече згори вниз, так і гроші потечуть – купці і заводчики не вкладатимуть кривні у землях, де податкова гора, золото і срібло тектиме в долину – занепад цих двох земель побачать лише з роками. Та й ціни від паперового валу біжать навперейми – коли вступала імператриця на трон, то вартував хліб у сім з лишком разів дешевше, з дев'яносто шести копійок за четверть жита став сім рублів, спробуй проживи людині. Але то не Судерланда головний біль.

– Ваше імператорська величносте, наскільки я обізнаний, борги Росії вже втричі перевищили річний дохід казни. Тож маю пораду, аби друкарські верстати гроші не так прудко клепали... Воля ваша робити різні податки в різних землях, але чи не викличе це невдоволення, тим паче, бунту?

– На цю хворість маю знатних лікарів – Міхельсона, Суворова, тож вилікують.

Наступного дня, підгицуючи на весняних вибоїнах та розбризкуючи багнюку, карета Судерленда мчала в нідерландські краї, верста за верстою полишаючи за спиною цю загадкову, звичним розумом непізнанну державу.

18

Калнишевському з Мацієвичем не судилося більше зустрітися, але тодішня розмова не раз спадала на гадку Петрові. Пригадалася йому і як повертався з коронації в Україну.

– Що ж воно буде, владико? – питав Калнишевський у митрополита. Двоє старих людей, яким повернуло на сьомий десяток, один сивий, а другий облісений, гомоніли притишено, аби їхня балачка чужим вухам не дісталася. – Немає великого добра в Україні, та й тут повітря мені не до шмиги...

Калнишевський повів носом так, мов те повітря, що невідь-чим пахло, якраз було його головною морокою.

– Світлі пасхальні дні, видавалося б доброта і умиротворення на душу лягти мали, та добре слово... Аж іде вчора мені назустріч п'яний, як чіп, спотикаючись

та падаючи, і кричить через вулицю, забачивши знайомого:

– Христос воскрес... твою мати!

Я аж перехрестився, – і Калнишевський поклав на себе хрест, мов те видиво якраз було перед очима.

– Не знаю, Петре, – митрополитові спали на пам'ять інші гіркі випадки, бо не засиджувався на місці, об'їздив чимало парафій ростовською і ярославською землею. – Бог покарав за щось Росію...

– А в нас кажуть, що то царевич Олексій прокляв синовбивцю Петра I, і помираючи пророкував: «За тебе Бог скарає всю Росію».

– Хто зна, може й спало прокляття на землю цю через того, що сина відправив у могилу, а в сповіді замість «Веруєш ли?» замінив на «П'єшь ли?» – Арсеній передихнув, кволим було здоров'я, сибірські мандрівки досі взнаки давалися. – Та, гадаю, не на одному лише виродкові-імператорові вина... Відповідальні перед Господом і цим людом всі ті, кого називають «цвітом» – освічені, сановні, вчені мужі, душпастирі. Бо то з їхньої тихої згоди, нерідко підленької користі, народ споюють, за худобу тримають. Мало того, люду тлумачать, що він найліпший і найхоробріший, не до ремесла його та плуга готують, а до розбою та воєн. А далі все просто: в сусіда хата біла і наїдків у тій хаті повно, він безсердечний, хоч і нажив мозолями, та не ділиться з тим, хто у шинку гуляв; іди, кажуть тому людові, забери все, що у білій хаті, воно таке ж і твоє... Ще й душпастиря змусять благословити розбій. І нема

Ярославський
кремль

нікого серед того «цвіту», ані придворних, ні серед вчених мужів, щоб розбій назвав розбоем, а голодному люду пояснив: тобі дістануться крихти, здобуєте ж у розбоях і війнах дістанеться ненаситному сановитому. Так пограбувавши одну чужу хату, нацькують на другу-третю, і повторюється це без кінця...

– Не може так безкінечно бути...

– Та не хотілося б... Але в цьому людському вариві витворитися здатне ще гірше. Саме час прийти новому Чингісханові, не важить – у штанях він буде чи спідниці, і поведе він тоді поруйнований вщент народ, голодний і озвірілий люд, куди перстом укаже. І людність повірить тому Чингісханові, ба, навіть славитиме його, монументи-пам'ятники возводитиме. Ця імперська чума заздрості і розбою лихіша самої чуми, бо заразна хвороба така не гине ні в мороз, ані на сонці, і як прибере Господь Чингісхана, то прийде ще якийсь там Батий, і все піде на круги своя...

– То що ж нам робити, владико? Невже Батия чекати?

Калнишевський тамував несподіване роздратування, та йому те погано вдавалося. «Добре митрополитові розмірковувати зі своєї неблизької кафедри, – подумав із серцем. – Член Синоду, самій імператриці може впоперек слово сказати... Спробував би на моєму місці: з одного боку палахкотить полум'я над оселями від татарських набігів, з іншого – Польща кривим оком накидає, з третього – російський сановник жадібною лапою тягнеться, ще й люд невідь із яких країв, як у мокре літо хмарами комарня, обсідає».

– Добре там, Петре, де нас немає, – розсміявся митрополит і Калнишевський не помітив навіть, що відповідав він на невимовлене вголос. – А робити... Молитися і просити Божого благословення. А ще господарювати. Всевишній дарував козацькому людові благодатну землю, то не вчекаєте, що він поштою пришле розпорядження облагородити її, аби замість ковили жито-пшениця шуміли? Бог скрижалі дарує не кожен день... Чи ждете, доки людність, що щастя не мала, не вміла здобути на своїй землі, заселиться на твоїй?

За дорогу додому багато передумав Калнишевський, зважував сказане їжакуватим митрополитом,

спершу сердився в думці на нього, а коли охолов, то став розмірковувати, що справді треба не згаяти час на господарстві. З-поміж самої запорізької братії є охочі, втомившись походами, нарешті оженитися – чого ж їм не допомогти завести свої хутори? Навіть є нежонаті, що залюбки порпатимуться на землі. Зимівники завести на річці Самарі, хай садять собі садочки, коло вуликів клопочуться. З півтисячі таких зимівників заснуватися може. І селяни з Гетьманщини, Слобожанщини нехай осідають, навіть утікачам із польської України не слід боронити. Тут їм не накинуть непосильних податків та інших повинностей. Січових козаків зараз далеко за десять тисяч, а разом із тими, що у паланках, то й до двадцяти набереться. А ще ж парочка-друга тисяч жонатих козаків, що живуть на своїх зимівниках і слободах. Селянського люду, певне, тисяч сто п'ятдесят, а всього в Запорізьких Вольностях, певне, таки двісті набереться – то ж яка сила... Буде кому землю свою причепурити.

Хиталася-вигойдувалася карета в неблизькій дорозі, дивився Калнишевський на поля й переліски за вікном, та немов їх не помічав – все хотілося зазирнути наперед, через роки, все хотілося побачити, як сади зашумлять та вулики заклопотано гудітимуть.

Та розхазяйнуватися вельми йому тоді не довелося. Вдома ж його чекали не вулики – гуділа старшинська рада.

– Маєш покласти булаву, Петре. Не сподобався ти чомусь Катерині, – опускали очі старшини. – Добрий ти чоловік, і отаман славний. Та не на часі гнівити імператрицю.

Мовчки поклав булаву Калнишевський. Хотілося було казати: чого ж турбували мене, старого, як голод

Козацькі човни
на Дніпрі

Маргіналиї

підступав до Січі, а тепер уже не треба він? Та не сказав, тільки подякував і вклонився на всі боки.

19

На Шліссельбурзьку фортецю напливали тумани. Вони зароджувалися над водою, окутували береги, оповивали кам'яниці фортеці, а вже до півночі тумани геть згустили – ліхтарі на мурах крізь ту сіру драглисту мліч видавалися лише жовтими цятками з легенькими німбами. Сторожа обходила з факелами, але толку від них небагато мала, бо вже за три кроки годі було щось бачити, швидше помагав перегук охорони.

«Саме раз, – подумав підпоручик Мирович, що чергував караульним офіцером. – Саме час, його зоряний час починати велику справу. Навіть природа у поміч стає».

Він довго клопотався і таки домігся, хоч в один момент і не без високої помочі, свого призначення у Шліссельбурзьку фортецю. Він, простий підпоручник Василь Якович Мирович, має цієї ночі зробити велику справу, за яку належить віддяка одразу двох народів – звільнити спадкоємця російського престолу, що був імператором ще з немовляти, Івана Антоновича, так само заслужить вдячні слова з прадідівської, такої неблизької звідси його землі. Човен готовий відвезти спадкоємця в безпечне місце.

Б'є годинник другу ночі, туман не розвіявся, хіба погустішав.

– До зброї! – голос Мировича чи то через хвилювання, чи то сирієї погоди якийсь хрипкий.

Тупіт солдатських ніг, примарне миготіння факелів. У нього під команду небагато, лише тридцять вісім багнетів, та й цього хороброму вистачить.

– Заряджай! – голос підпоручика твердне.

Сонний підполковник, командир тюремників, вихоплюється в спідній білизні.

– Хто дав право оголосити тривогу?

Його відштовхують, аж летить сторчака. Мирович швидко, ковтаючи інколи слова, зачитує маніфест про звільнення.

Герб Мировича

Тюремна охорона від початкового безладу прийшла до тями, вже відстрілюється, та марно в тумані поцілити.

Мирович дає своїм солдатам нову команду:

– Стріляти поперх голів!

Тюремники далі чинять опір і тоді викочується гармата, поспіхом підносяться ядра і порох.

– Заряджай!

Як раптом із боку тюремної охорони:

– Не стріляйте! Здаємось!

Із туману, як з каламутної води, впливає силует капітана Власьєва, направляється до Мировича.

– Ходім зі мною, підпоручику, – Мирович направився за капітаном.

«Невже все так просто? – неймовірний подив змінював у душі його недавнє хвилювання. – Невже така велика справа може бути так швидко вирішена? І жодного загиблого солдата!».

Їхні тверді кроки сирію долівкою кам'яниці, що відлунювали сперш, глушить тупіт солдатів, що й собі подалися за офіцерами. «Невже це можливо на світі – так просто? – У Мировича з подиву похололо тіло більше, аніж від переддосвітньої сирості. – І човен, де дужі гребці вже напоготові, повезе, нарешті, ні в чім не повинного бранця?»

Нарешті Власьєв спинився біля вкритих пліснявою і грибокком, грубої роботи дверей.

– Тут, – тільки й сказав, вийняв свічку і запалив.

Власьєв, Мирович і ще один офіцер з тюремної охорони Чекин.

У порожній камері ні душі, якесь лахміття, що, певне, звалося одягом, порозвішане на стіні, стіл і ліжка, ослін...

– А де ж... де Іван Антонович? – зводить Мирович повільно погляд на Власьєва.

І тут у мерехтливому світлі підсліпуватого полум'я, він помічає щось на підлозі, нагинається розгледіти, хапає руку капітана зі свічкою, пригинаючи її нижче.

Чоловік, що лежав на кам'яній підлозі, вже не рухався, шия вся в крові й калюжа її розпливалася, чоловік лежав якось напівскорчившись, чи боронився іще перед смертним часом, чи судоми останні так тіло звели.

– Ви!.. – обернувся Минович до Власьєва і Чекіна,
– ви вбивці!

Свій голос Минович, тепер уже спокійний, якийсь навіть буденний, поручник сам не впізнав.

У тиші, що запала раптово, тільки крапля зі стелі впала, голосно виляснувши.

– У нас присяга, – шморгнув носом, немов школяр, і позадкував Чекін. – Ми виконали обов'язок.

Тепер усе, що відбувалося в голові Миновича, було в такій же імлі, що наверху окутувала всю фортецю. Солдати винесли тіло покійного колишнього імператора на плац, мовчки вишикувалися.

Розвиднювалося, сонце крізь імлю не здатне було ніяк пробитися, тільки на тлі просвітлілого неба вже вирізблювалися контури казематів.

– Зброю на караул!

Шурхіт одягу, завчені рухи до підсвідомого, як у механічних якихось іграшок.

– Останнє пошанування імператорові – залп!

Постріли прозвучали майже водночас, як розко-
тистий грім, той грім заметався плацом, врешті подо-
лав його тісняву, вирвався за фортецю і покотився по-
над рікою, видолінками, котився і перегукувався сам
із собою.

– Ви заарештовані, – ступив крок до Миновича те-
пер вже по формі вдягнутий комендант тюремної охо-
рони. – Вашу зброю, підпоручику. І ви, Власьєв і Чекін,
арештовані також. Наручники на всіх.

20

Булава кошового в руку Калнишевського верну-
лася негадано – перевибори звалилися як білий
сніг на білу і без того вже його голову.

– Калнишевського кошовим!

– Кумекає, згода!

Він став товариство совістити:

– Нащо ж, братове, старця одного міняти на іншого?

Годі й слухати: гуділи козаки, викрикували запереч-
ливо, гелготіли, як розтривожені гуси.

Тоді взявся за більші резони.

Булава похідна.
XVII – початок
XVIII ст.

– Не можна робити таке без рескрипту імператриці. Негаразд через булаву сваритися. Та й час для цього не найліпший.

– А ми без налігача чийогось обійдемося! Доки нас як, сліпу твар, хтось чужий буде водити...

– Побійтеся Бога, є зі своїх кого вибирати!

– Калниша! Не гордуй нами, Петре!

Лучше було б тихо кості гріти на призьбі, заробили ті кості на спокій, сходили світами і з'їздили, але так уже гелготіли братове, що врешті скорився.

Одним днем промайнули перші роки. І взявся кошовий, насамперед, за те, про що говорив із Мацієвичем, про що радився і за що сердився – за господарство. Груші та яблуні піднімалися у садах на нових хуторах, брались у гілля, бекала й мекала живність на тих подворицях; із часом уже не хуторами, а цілісньким слободами обкладалась земля.

А коли нові хмари почали зависати над Січчю, запросив на гостину до себе військового писара Глобу та осавула Головатого – різдвяні свята ще тривали, щедрувальники з порога не сходили.

Як повечеряли та випили по чарчині, покликав дзвіночком кошовий джуру.

– Нікого не пускати!

А тоді вийняв папір, перо з чорнилом і поклав перед Глобою:

– Пиши!

Мало яка okazія у державних справах трапляється, в календарі вона не завжди заглядає, тож Глоба всівся зручніше і вмочив перо.

– Що писати, Петре?

– Пиши донос на мене імператриці.

Глоба аж голову перехилив і примружився, мов зібрався нитку в голки маленьке вушко втягнути.

– Петре, та ми ж тільки по одній чарчині випили.

– Пиши, пиши. А як гадаєш, що я один у доносі нудьгуватиму, то й себе додай, і Павла за кумпанію.

Глоба все ще примружено зиркав, мов цілив у ту невидиму голку, та потрошки почав розуміти, куди кошовий хилить.

– Пиши, Іване, донос, що кошовий Калнишевський разом із таким же негідником військовим писарем Глобою та осавулом Головатим зле діло збираються

учинити. Якщо ближчим часом у суперечці Запорізького Коша і Росії за прикордонні землі імператриця не послухається козаків, то кошовий зібрався до кримського хана послати депутацію. Виберуть, мовляв, чоловік двадцять таких самих, як тут вказані парсуни, і проситимуть там прийняти їх під хана протекцію. І підпиши «Павло Савицький», з ним я уже тихенько вчора добалакався.

Головатий тільки за вухом почухав:

– Петре, а не буде пересолу? Сибірський мороз трішки більший нашого, – тицьнув пальцем у віконну шибку з чудернацькими візерунками ласівців, що папоротями казковими розцвітали.

– Братове, я старий, мені вже боятися пізно. А ви зважайте, не силую, чиєсь ім'я можна ще викреслити – паперу в мене достатньо переписати.

– За кого нас маєш, – буркнув Глоба і зиркнув на Головатого, той лише головою крутнув.

– Петре, а ти добре все в мізках прокрутив? Не повірять, скажімо, і на безневинного чоловіка лихо накликаємо?

– Ні, Павле, після Іскри і Кочубея, страчених, на їхній погляд марно, за сокиру катівську сьогодні не стануть хапатися.

– А як за нас візьмуться? Чого ж тут душею кривити?

Вибори кошового.
С. Данилевський
«Останні
запорожці».
Гравюра

– Це ще треба у слідстві довести. Чоловік чув дзвін, та, певне, не знає звідки він, от і вислужився перед імператрицею, написав по щирості.

– Зрештою, можна на всю Січ велику біду звести. Нашіптувачеві якому або коханцеві черговому невідь що спаде раптом на ум...

Кошовий відказав не відразу, лиш очі приплющив, мов його на сон потягнуло.

– Не підуть зараз нас воювати. Проте, рано чи пізно, я цього ніколи ще не казав, братове, рано чи пізно, Петербург схоче зрубати Січ нашу під корінь. Але не тепер – вельми потрібні ми у війні з Туреччиною.

Калнишевський знову підняв дзвіночка.

– Гінця! – кинув спритному джурі.

Тупіт копит коня, що взяв з місця рвучко, все віддалявся, стихав і врешті завмер.

21

Утісну кімнатку над сінями, з облупленими стінами і тріснутою грубою, яку знімав поручник Василь Минович – на кращу оселю бракувало, бо вже вісімнадцять місяців не отримував жалування, двоє незнайомців негадано заявили пізнім вечором.

– Вас просить висока персона, – повідомили гості, коли представилися, але прохання висловили твердим, що не викликав найманших заперечень, тоном.

Минович не знав, куди його везуть у кареті із заштореними вікнами. Він тільки оком окинув, коли зійшов, мармурові східці розкішного палацу, точені вигадливі перила... «Що би така придибенція означала?» – подив Василя не мав відповіді.

У просторій залі його чекав такий же, як і він, молодий чоловік кремезної статури, у розшитому золотом східними візерунками халаті.

– Сідайте, підпоручику.

«Граф Григорій Орлов! Всесильний фаворит, некоронований повелитель імперії», – похолов Минович.

Вони залишилися вдвох.

– Справа, про яку йтиметься зараз, особливої державної ваги, – граф мовив неголосно, але виокремлював кожне слово так, ніби стояв перед солдатською

шеренгою. – Ви можете прислужитися Її імператорській величності, своїй козацькій землі і, звісно, собі особисто. Якщо ви готові до цього – я говоритиму далі, якщо ні – аудієнція закінчена. Тільки пам'ятайте – після слова «так» назад вороття нема.

На Миновича мовби два відра холодної води вилили на голову – ледве відійшов від несподіванки зустрічі з такою високою особою, як тут же доручення на зразок «іди туди, не знаєш куди, зроби те, не відаєш що...»

Василь не знав, що відповісти, виструнчившись, він тільки кліпав очима, аж доки не вичавив:

– Ваша світлосте, я не вмю так... А може, я не здатен, не в силі, може, те суперечить моєму еству і честі, може...

– Досить! – махнув долонею руба граф, наче шаблею. – Раз у житті фортуна кожному дає свій шанс – зараз він ваш.

– Ваша світлосте, і все ж хотілося б уточнити...

Граф нервово крутнув головою, не бажаючи більше навіть говорити.

«Господи, – благав у думці Минович, – чи то мені даруєш винагороду, чи випробування, чи то підступна спокуса. Як розпізнати душею, як не вчинити зла, якого не поправити?»

Водночас у Василя перед очима багато прикладів, коли людина одним єдиним шансом зуміла скористатися, аби змінити все життя – і ходити далеко за взірцем не треба, он граф Орлов перед ним.

І якщо це дійсно такий випадок, то чого йому ним легковажно погордувати? Він зміг би тоді відродити славу і потугу колишнього роду Миновичів, його впливовість і чесне ім'я. Предок його, полковник Минович, у час страти гетьмана Остряниці був прибитий цвяхами до осмолених дощок, горів повільним вогнем, та ні стогону, ні зойку від нього не почули. Прадід Іван – сподвижник Мазепи, гетьман видав за нього свою сестру. Федір Минович, коли йшлося про непідлеглість землі Козацької, пожертвував усіма маєтностями, не збоївся клейма зрадника, пішов в еміграцію з Орликом і до останніх днів своїх віддавався великій справі, не полишав клопотів про свою землю, скитаючись Туреччиною і доживаючи віку у Варшаві. Петро І відібрав усе родове майно в казну, сім'ю вислав

у Сибір. І тільки через багато років дітям дозволили повернутися в Україну, до їхнього дядька – наказного гетьмана Павла Полуботка. Бабусю Палагею Захарівну відпустили додому через два літа після дітей і вона останній гріш віддавала на добудову собору, що почали ще свекор і чоловік.

Роками марно писала бабуся численні чолобитні, аби повернули їй бодай дівоче придане. І сам він, Василь Мирович, мав бути б гідний свого роду, а не скитатися по чужих обдертих кутках, на чужій землі та струнко вельми стояти перед якимось п'яним майором.

– Так, – врешті вимовив Мирович, проказав із глибоким видихом, мов із заплющеними очима стрибнув у прірву, не відаючи глибока вона чи ні.

– Тоді слухайте, – з червонощого, дорідного лиця графа наче збігла тінь від якоїсь хмари. – У Шліссельбурзькій фортеці вже багато років ув'язений Іван Антонович, колишній імператор, що став ним ще немовлям. Імператриця Катерина хоче звільнити його, вивезти і надати волю. Добре серце імператриці не може терпіти такої несправедливості, тим паче, що Іван Антонович їй навіть далекий родич.

– Та хто ж посміє суперечити волі її імператорської величності, що їй заважає?

– У кожного є свої вороги, не бракує їх і в неї. Визволити Івана Антоновича треба збройно, охорона там невеличка – і двадцяти багнетів не набереться. Коли ви заступите на військовий караул, то у вас удвоє більше буде солдатів.

Нараз тривога охопила Мировича, аж нігті на пальцях стали холонуть, він не злякався, знав-бо, що в сутичці різне буває, може, й куля яка сліпа наздогнати, страх напосідав із-за того, що до мнених гріхів його роду допишуть тепер неспростовну його особисту провину.

Вагання і нерішучість Василева не втаїлася від графа, він продовжував мову, чітко викарбовуючи та притискаючи кожне слово, мов гвіздки забивав.

– У разі успіху вам вертаються усі родові маєтки, як материнські, так і по батьковій лінії. І ще одне. Її величність імператриця замислила великі реформи. Серед іншого, якщо судить здійснити задумане, реформи торкнуться Малоросії – автономія буде повернута, як

за царя Олексія Михайловича і Богдана Хмельницького. Звісно, буде змінений гетьман, на Запорізькій Січі хіба то кошовий – одні ж діди серед старшин, досить глянути на Калнишевського чи Федоріва – січка з них сиплеться та мохом уже поросли. Імператриця радитиме козацтву лише молодих... Дружня, зі своїми вольностями Малоросія, як сотню літ тому, на думку імператриці, нам куди вигідніша, аніж край, де Мазеппи народжуватимуться один за одним.

Орлов глянув на Мировича так, ніби то він зумисне причепився до нього, і тепер графові зовсім не просто відкараскатися від набридливця; зиркнув так, мов проказав роздратовано: «І чого тобі ще треба?».

– Я згоден, – холодним, як вода з ополонки, голосом відказав Мирович. – Але якщо трапиться непередбачене, то я просто державний злочинець, тоді не ви моїм співрозмовником будете, а кат.

Граф замість відповіді взяв зі столу аркуш паперу і, не даючи у руки Мировичу, тримав його так, аби можна було читати.

Василь швидко біг очима рядками, які говорили про його молодість, недосвіченість, хибні уяви про велич тої чи іншої справи – імператриця дарувала йому помилування. Чіткий підпис навкоси, який вся імперія уже знала, не викликав сумнів.

22

По обіді за картковим столиком імператриця з Орловим і Паніним розмовляли про турецькі діла. Катерині Другій мислилося, аби умиrotворені наїдками і питвом Григорій із Паніним хоч на децицю менше чубилися та не штрихали ехидними шпичачами одне одного при найменшій нагоді – нагода ж завжди вишукається.

– Кажуть, турок тішиться вельми Коліївщиною в Україні, – Орлов віялом перегортав карти, шукаючи потрібну, буцімто турок той цікався десь у колоді. – Малоросійський бунтівник хоч і православний, але з бусурманським заразом...

– Та потіха турецька, але за французькі гроші. І суфлер їхній теж із паризькою вимовою, – буркнув Панін,

Маргіналиї

а коли Катерина скинула карту, тільки брови здійняв подивовано: – Ваша імператорська величносте, азартні ігри в Росії заборонені...

– Азартні – то за гроші. А ми на камінці, – задоволена, дещо лукава посмішка імператриці майнула обличчям, – і дотепно відказала, і збила з пантелику Паніна несподіваним, досить ризиковим, справді азартним ходом.

Ще кілька ходів – і Панін скривився, мов від згаги, та глипнув невдоволено на жменьку «камінців»-діамантів; імператриця недбало підгорнула свій виграш до себе.

– Щодо історії з турками, Микито Івановичу, – нараз погасла у неї втіха від виграшу. – Від якогось козака прийшов лист, в якому пишеться, що Калнишевський на додачу готує депутацію до кримського хана. Якщо ми не поступимося в спорі за прикордонні межі, то хоче, мовляв, під протекцію ханську проситися, себто турецьку.

– Гіршого часу не вигадати, – Орлов роздавав карти майстерно, пролетівши весь стіл, вони склалися рівненько, мов пришпилював хто їх. – Тут не Сибір для кошового видніється, тут шибениця маячить.

– Князю, ще Мацієвича не видихали, – імператриця насторожено крутнула головою, наче озиралася чи немає митрополита десь поблизу. – Враль у надійній клітці, але й звідти невідомим чином примудряється народ баламутити.

– А якщо це чергова малоросійська мудрація? – крутнулася думка в голові Паніна і, не втримавшись там, пролунала вголос.

Козацький табір,
огорожений
возами

– Як на мене, то теслям уже час колоду на шибеницю тесати. Бракує нам тільки, щоб до півмільйонної турецької армії долучилася ще козацька голота, – Орлов якось незграбно змахнув рукою і карти посипалися на підлогу. – Не підглядати!

– Тут, Григорію Григоровичу, не руками, не шаблею чи вірьовкою треба розмахувати, – Панін не звичний був до необачного чи поспішного. – Тут хай би думка розмахнулася. Якась хитрість мені видається в цьому листі, може, залякати Петербург хочуть, може, вивідати наші дії – треба зважити вельми ретельно...

– Поки важитимете, – Орлов так вимовив словечко, мов перекирлював, – то кошовий злигається з ханом. А пригадайте, Микито Івановичу, як Виговський із ханом з'єднався і цвіт нашого війська втоптали в багно під Конотопом, хіба що дурість їхня і чвари нас від небезпечного походу на Москву врятували.

– Може, просто вичекати, не дати ходу листові, щось та й засвітиться, – вголос розмірковувала імператриця.

– Мудро мовите, ваша імператорська величносте, – захопився за її слова Панін. – Я б тільки від себе одну штуkenцію додав. А що як витворити лист кошовому наче від кримського хана, добряче продумати його – задуми кошового вилізуть тут, як шило з мішка, ми ж знатимо все від близького оточення Калнишевського.

– Дитяча затія, – на своєму затявся Орлов. – Розкусить хід старий пройде.

– Розкусить – то що втрачаємо. Перевіряли на вірність чи іншу відмовку знайдемо.

– А коли ще гірше – своїми викрутасами поможемо козакам із кримчаками обнятися?! Ото вистава буде, француз такої не вигідає...

Імператриця надалі підтримувала гру хіба для годиться, її за живе зачепила власне турецька візія. Вона роками виношувала і ще буде найретельніше обмізковувати свою виплекану ідею, що стане найвеличнішим міфом на віки. Вона має підтвердити кинуті на всю Європу слова Вольтера: «Великий муж на ймення Катерина!» Прийде час і вона вголос вискаже задумане. Бо має тверде переконання, що таки знайде спільну з цим дивакуватим Іосифом II, імператором Священної Римської імперії. Їй чхати на його витівки

Французький
король
Людовік XV

– одягається простолюдином, їздить у старій, добряче розхлябаній кареті, заборонив підданам ставати на коліна і цілувати руку. Вона знайде чим переконати Юсифа, спільно вони розвалють Османську імперію, де паші допускають дике свавілля, бандити грабують міста і села – на поміч прийдуть навіть християнські піддані, які повстануть. Буде перекроєна вся Європа. На місці Молдавії, Валахії та Бессарабії вони утворять нову державу під іменем Дакія на чолі з імператором-християнином. Росія візьме собі хоча б Очаків та Дніпровський лиман та ще землю між Бугом і Дністром.

Волею великого мужа на її ім'я буде відновлена древня Грецька монархія на руїнах варварської, бусурманської держави. А на престол посадити можна було б, скажімо, її внука.

І заради цієї великої гри прийнятна будь-яка хитрість і будь-які дії, бо то гра не в оці камінці, що зблискують перед нею на картковому столі, а набагато серйозніша і ризикованіша.

Гра в камінці тим часом добігала кінця, думки імператриці були далеко, Паніну сьогодні ніяк не щастило, тож Орлов із погано прихованим задоволенням згрібав діаманти зі столу.

– Пиши, – сказала імператриця Паніну. – Пиши, Микито Івановичу, листа тому запорізькому вусатому дідові, листа від хана, пограємо трішки у котика-мишки. А тоді побачимо, хто з нас гвіздком у тім'я битий.

23

Він із трудом переступив поріг своєї камери-одиночки, радше передибав, бо ноги погано згиналися, мов до них хтось прив'язав по грубезній палиці; тихо дошкандибав до стільця і опустився так обачно на нього, наче там могли голки стирчати. Мирович обхопив голову руками і незрушно сидів невідь скільки часу – той час раптом спинився, як пісочний годинник, що з негаданої причини забився і тоненька цівка дрібного піску вичахла, обірвалася. Власне, йому без надобності був уже час – нащо людині річ, якою користатись не змога? І не тому, що він у в'язниці, в міцній мурованій клітці, у сильці (сам себе упіймав!),

а тому, що тепер він не здатен змінити обставини бо-дай на мачине зерня.

Сьогодні над ним завершився суд. Отже все?

У камері ув'язнення, просторій і сухій, аж ніяк не схожій на сліпу і поцвілу камеру вже покійного імператора Івана Антоновича, Василь Минович мав час передумати всі події останнього часу. Тим паче, на початках його нікуди не кликали, ніхто не приходив і ув'язнений почувався, як на безлюдному острові.

Що відбулося? Чому? Що віщує такий несподіваний, непередбачуваний і не обумовлений ніякими домовленостями перебіг подій?

Він почав перегортати в пам'яті, як поспіхом прочитану книгу, перегортати назад сторінка за сторінкою і вдумуватися не тільки в окремих рядках, а й в окрему букву і знак – кожен міг таїти за собою відгадку.

Насамперед, чому вибір графа Орлова та імператриці випав саме на нього – якщо з початку вони замишляли не благородне діло, а вчинити хотіли паскудство, то якась проста нишпорка з Таємної Експедиції тут придалася б доладніше. Чому він?

З'явшись у Петербурзі із безвісти за два лише роки Минович став досить відомим. Василя тішило, що його поезії гуляють у рукописах столицю, його впізнають, його цитують, невідкупний Михайло Ломоносов, що чалапав коридорами університету і взимку, і влітку у своїх східних валянках, оздоблених склом власного виготовлення, під час лекцій цитував поезії Василя Миновича як приклад новітньої поетичної школи. А коли було оголошено конкурс на малюнок перил петербурзьких мостів, то переможцем його став Василь Минович. Він, нащадок знаменитого роду, маєтностями якого більше півстоліття займаються вісім імператорів і стільки ж само скликань Сенату, осмілився сам позиватися із Сенатом – насмілився той Минович, дід якого ще живий, клопоче з Варшави за українську незалежність, підбурює європейських дипломатів. І без нього морочки Петербургові вистачить – французький король Людовік XV так і не визнав за Катериною Другою титул імператриці, а коли хоче якусь даму на кпини узяти, то каже, що одягається вона, як Катерина...

Чому ж граф Орлов з імператрицею спинилися саме на ньому? І начебто спочатку все йшло по-домовленому.

Замість очікуваної всіма кари за скаргу на Сенат, імператриця достроково навіть, 1 жовтня 1763 року, прапорщикові Мировичу присвоїла звання підпоручика.

Обвалилося все в душі, як побачив у напівтемряві, у мерехтінні підсліпуватої свічки на сирій долівці тіло Івана Антоновича, неживого уже, в кривавій калюжі, з перерізаною навскоси горлянкою; стиха збулькиючи, з рани хлюпала кров.

Він молився щоразу, ідучи на чергове засідання високого суду, вищого не пам'ятав Петербург, сорок вісім сановників у роззолочених мундирах та ієрархів духовних у пишному облаченні, молився, щоб стриматися і не виказати таємниці домовленості; він схибив один і йому перед Богом тримати відповідь.

І тільки сьогодні, як прозвучав вирок, він дозволив собі кинути в обличчя лукавим суддям:

– Петро Третій недовго на троні був, його вбивцею стала дружина. Вона ж вкрала трон у нещасного Івана Антоновича, вона ж розграбує цю землю. Хіба ви не знаєте, що її розпорядженням були вислані кораблі до брата свого, князя Фрідріха-Августа із золотом та сріблом на двадцять п'ять мільйонів? Їх відібрали у тих, що сьогодні кору з дерев їдять і солому. Перед Страшним судом Катерині не виправдатися.

Оце й усе. Завтра вирок виконають. А може, в останній момент примчить гонець на коні, і, задихаючись, зачитає помилування? Те саме, що бачив він із розмашистим підписом імператриці, бачив на власні очі в руках графа Орлова?

24

Збігло трохи часу по тому, як писав Калнишевський із Глобою та Головатим у Петербург донос сам на себе, тож відвідав кошовий домівку Івана Глоби. Поки господиня та домашні лаштували стіл, чоловіки судили-рядили, як розмістити і на яких землях втікачів-українців, що були ще під поляком. У покій, плутаючись під ногами жінок, повагом зайшла кішка, роззирнулася справжньою хазяйкою і почала тертися об ноги, в тім числі Калнишевського.

Маргіналії

– Сумирна кішка в тебе, – подивувався кошовий, – свійська, чужих людей геть не боїться.

– Такої кішки ніде немає, – загадково всміхнувся господар. – Вона навіть знає німецьку мову.

– Видумай ще, – крякнув, давлячись сміхом, кошовий.

– А ти спробуй, – заводився Глоба. – От назви кілька імен українських жіночих і одне німецьке.

Кішка і справді була свійська, без церемонії всілася на коліна Калнишевському і вдоволено замуркотіла.

– Пелагея, Мокрина, Горпина, Надія, – піддався на вудочку писаря кошовий і поволечки гладив кішку, що з видимою насолодою вигиналася. – Маруся, Степанида, Текля, Августа, Ангальт...

При останньому слові кішка раптом дико верескнула, підскочила вгору, немов обпечена, роззирнулася навкруг поглядом, в якому аж іскри шкварчали, а тоді метнулася кімнатою; чимось неймовірно нажахана вона блискавкою з кутка у куток кидалася з настобурченою шерстю і гвалтовним криком, врешті стрибнула на стіл, перекидаючи наїдки, а тоді просто врзалася у вікно – скло аж забряжчало.

– Казав же тобі, що знає німецьку, – почухав потилицю господар, зирячи на несподівані котячі збитки.

Кошовий тільки очі спантеличено наставив.

– Та не балакає вона по-німецькому, – пошкодував гостя Глоба. – А от ковбасу чує за три версти. Піймав її на злодійстві джура, відмолотив, як снопа, приказуючи «Фредеріка», «Августа», «Ангальт», – тож і подумала кішка, що вже зараз її лупцюватимуть...

Жінота, буркаючи і сміючись, лаштувала наново стіл, джура з винуватим лицем рядном затуляв вікно, а тим часом прибув гінець із поштою.

– Обидва листи з Криму, – Глоба взявся читати і тлумачити, час від часу вмовкаючи, доки розбирав писане. – Оця грамота ханська. Пише Крим-Гірей, що може повернути нам чумаків та козаків, яких у ясир завела недоля. Та викуп зацідив, як за рідну тещу. А другий лист від наближеного до хана, пише, що може нам за так помагати, якщо замість Петербурга лицем станемо до Бахчисарая.

Довго вдивлявся кошовий із Глобою, мало не внюхувалися в ту писанину, обмізковуючи кожнісіньке слово.

– Якись неоднакові вони, начебто й одною писані мовою, та говірка різна, – кривив губи і чомусь аж облизувався військовий писар. – Щось мені тут муляє.

– Мені теж видається, – якесь шило в цьому мішку слів таїться, зверху не видно, а руку коле, – кошовий спохмурнів.

Крутили-вертили чоловіки, вже й на столі вистигло, аж доки спільно не дотлумачилися.

– Відсилай другого листа в Петербург. Та від нас словечко докинути слід, які ми приязні та добрі, вірою та правдою служимо імператриці, – сказав насамкінець кошовий. – А як наших людей із неволі визволити, то я вже придумав.

25

Того дня митрополит Арсеній мив підлоги, вирачкував увесь день, аж доки стало пострілювати нестерпно в спині, і тільки ввечері трохи відпустило, немов із заходом сонця біль і собі подався на спочинок.

– От якби Бог дарував людині крила, то полетів би ген у далекі краї, де немає кривди, людської злоби, де правда володарює і совість на троні, – говорив за вечерею монах Феофілакт, вічний мрійник, дитя за натурою, хоч у тої дитини вся борода уже в інеї.

– Досить з нас, Феофілакте, що й без цього раніше всіх півнів нас будиш, – натякнули йому на звичку прокидатися найраніше та починати шкорбатися, порпатися та будити своїм вештанням всіх.

– А правда, владико, добре було б: допік нам, скажімо, наш унтер-п'яниця, тож знявся б я ген під хмари

Палац
кримських ханів
у Бахчисарай

Запорізький
зимівник

і полетів кудись, де немає унтерів при монастирях, де тільки Божа любов усіх сторожує...

Митрополитові й озиватися не вельми хотілося, нили ще руки від денішнього, та на Феофілакта з його дитячим базіканням чомусь ніхто не сердився і неможливо просто розсердитися, навіть гріх було гніватися на цього добросердечного дивака, що з кожним останньою крихтою поділиться і кожному бодай чимось старатиметься підсобити.

– А мені таки випало бачити людину-птаху, – відказав митрополит.

Досі на балачку Феофілакта увагу не вельми звертали, вечеряли, натомлені, та й годі, а тут всі, наче змовилися, повернули голови.

– То було ще в Ростові, – відклав ложку митрополит. – Один селянин, добре пам'ятаю, звали його Овсій, вельми вдатний був до всякого ремесла чоловік – і тесля майстерний, і швець вправний, все в його руках говорило. Так-от, вбив він собі в голову, що крила змайструвати зможе, літати на тих крилах спроможеться. Але крила потрібно робити слюдяні, вартують вони чималенько.

І митрополит розповів, як оббивав чоловік різні казенні пороги за позичкою, змовчуючи, на яке негдане діло вона йому треба. Врешті таки розжився грошем, зробив слюдяні крила. Люду зібралось різного забачити, як літатиме той Овсій, що не протовпитися. Розбігся спочатку, змахнув він раз крилами, вдруге,

Маргіналиї

справді піднявся сажнів на три, а тоді як гримнеться додолу... Не помер, звісно, від того, так собі, лише синців набрався та ребро одне начебто поламав. Але гірше болю допік йому люд казенний.

– Державу такими позичками обманювати?! Відьмак, чародій, під суд його..

Прийшли до митрополита, аби засвідчив, що гріховне, богопротивне діло чоловік затіяв, не написано в Святому Письмі, аби людина, наче комаха, лігала.

– Немає в тому гріха, – розчарував митрополит Арсеній надто запопадливе чиновництво. – Плаває ж людина по воді, то чому ж вона так само не може плавати повітрям?

І митрополит розповів, що більше півстоліття тому португальський священик виготовив повітряну кулю для польотів, а в Росії піддячий Крякутний із Нерехти й собі ще року 1731 змайстрував таку кулю. Бог дозволяє людині все глибше пізнавати таємниці природи, на те він розум їй дарував, і межа пізнання відсувається безконечно, а чого не дано пізнати – про те Всевишній Сам уже потурбується. Немає ж різниці, чи на повітряній кулі лігатимуть люди, чи з допомогою крил, чи ще незаними досі нам способами, то все не важливо, аби думав розум людський та не лінувався. Може, наші нащадки взагалі прудкіше будь-якого птаха лігатимуть?

Наступного дня брат Феофілакт вже серед люду простого заповзявся просторікувати та руками розводити:

– Ото допече мене тут життя, зроблю собі крила, як митрополит дозволить, та й полечу у краї благодатні, – і руками показував, як ширятиме він попід хмарами.

Люд тільки очима водив за Феофілактовими руками, які мали понести його в землі обітовані.

– А хіба може владика таке благословляти? – перепитували для певності.

– Мені дозволить! Всім дозволяє! – для кріпості сказаного монах так само розмашисто перехрестився, як досі показував свій політ.

Люд ще довго гудів, обмізковуючи почуту від монаха диковинку, вірив і не йняв віри нахвалянням Феофілакта, але поголос вже пішов, одне одному переповідали, щось при цьому доточуючи своє, бо вельми таки пекучим було те життя.

А слова митрополита Арсенія про нащадків, які швидше будь-якого птаха літатимуть таки справдяться, і саме його роду нащадок Левко Мацієвич заживе як пілот та повітряний і водний інженер світової слави. Він спалахне сліпучим метеоритом на небосхилі людської пам'яті, він так багато встигне до свого тридцятидвохліття... Левко Макарович Мацієвич, пройшовши науку кораблебудування в Німеччині, авіаційної справи у Франції, в знаменитому аероклубі Анрі Фармана, де й отримає пілотське посвідчення, здійснить перші нічні польоти, дасть проекти чотирнадцяти підводних човнів, першого в світі авіаносця на 25 літаків, підготує книгу про повітроплавання і загине в небі над Петербургом на очах у 175-тисячного люду. «Загинув наш кращий авіатор, – напише преса. – Він самою долею був призначений в керівники авіаційної справи». В останню путь проведуть понад сто тисяч його шанувальників, а серед трьохсот'ятдесяти вінків покладено буде і вінок від Української Громади його товаришем Сиomoном Петлюрою, він же і виголосить доповідь про життя славетного земляка і друга на вечорі пошанування пам'яті. А ще Левко Мацієвич встигне організувати у Севастополі робітничий театр з українським репертуаром, проводити святкування роковин Тараса Шевченка. Це про нього і друзів напише Євгенія Рахт: «...були революціонерами в душі й мріяли про відокремлення Малоросії». Збереглося фото відкриття пам'ятника Іванові Котляревському у Полтаві. Поряд з Левком Мацієвичем стоїть Микола Міхновський, автор програмної «Самостійної України», Михайло Старицький, Євген Чикаленко, Микола Аркас, Сергій Єфремов, Олена Пчілка, Михайло Коцюбинський, Леся Українка.

Вони так і стоять рядочком серед найславетніших української історії.

...1 жовтня 1910 року Олександр Олесь видрукував у газеті «Рада» некролог Л. Мацієвичу:

«...Він був наш по духу і по крові. Українське громадянство повинне вшанувати його самостійно і незалежно від других. В Петербурзі уже збирають жертви на пам'ятник Мацієвичу. Ця втішна звістка може нас тільки порадувати, але не заспокоїти.

Левко Мацієвич – український корабельний інженер, автор багатьох проектів кораблів, підводних човнів, протимінних заслонів тощо; політичний діяч. Перший український авіатор. Одним із його предків є Арсеній Мацієвич

Ми повинні самі з чуттям глибокого здивування і гордості вшанувати пам'яті Мацієвича і в самому серці України, у Києві, поставити йому принаймні бюст.

Лев Макарович був наш, українець, наш спільник і навіки останеться окрасою і честю насамперед нашої забутої нації».

А Микола Вороний висловить так своє бачення постаті Левка Макаровича: «Слава Мацієвича розляглась по всьому світу, але Україні належить честь, що один з її синів записав своє благородне ім'я на скрижальях вселюдського поступу».

26

Степан Іванович Шешковський входив у залу імператриці так, мов ступав голими п'ятами по розпеченому черені, йому вельми не хотілося йти, але якась невидима сила – чи то обов'язок, чи страх самозбереження – штовхала силоміць його у спину – як не доповість, то він же винуватий буде.

– Ваша імператорська величносте, новина, про яку й говорити прикро, – він ухопив повітря, мов зібрався пірнати. – В кількох містах виявлено листи митрополита Арсенія, даруйте, Вралья... Листи доставлені сюди і зараз встановлюється справжні вони чи підробка чиясь... Наші люди вилучили їх у Пскові, Холмогорах, Новгороді, Ярославлі, Ростові. Цей Враль звертається, між іншим, і до Вас, аби було проведено нейретьельніше розслідування вбивства Івана Антоновича. Якщо ж цього, мовляв, не буде зроблено, то співучасницею вбивства слід вважати і вашу імператорську величність.

По довгій мовчанці, на подив Степана Івановича, обличчя імператриці лишилося незрушним, тільки маленький ковток води надпила.

– Хто охороняв Вралья?

– Четверо солдатів і офіцер.

– Офіцера розжалувати, солдатам – батоги і каторга.

Спокій, з яким була зустрінута прикра вість, насправді не мав нічого спільного з байдужістю – імператриця немалим зусиллям зуміла таки стримати себе. Вона могла очікувати опору своїм великим намірам звідки завгодно – від придворних сановників з їхніми

безкінечними інтригами, від армії, де недогодовувалися солдати, а офіцери по півтора року навіть не бачили своєї платні, від родового дворянства в провінції, що жило собі царками самовладними, маючи право милувати й карати аж до смерті, але від духовенства російського, давно ще Петром I прирученого, прикормленого і застраханого, такого не очікувала. І навіть не від усього духовенства, а від одного лише престарілого, прибитого цингою у свій час, облісілого, зморщеного і сплющеного, вона, що зуміла зі всіма домовитися і сторгуватися, з ким золотом, із ким своїм тілом, ще невичайним і завше спраглим, із ким маєтностями, а з ким чинами, вона була безпорадна лише перед однією людиною. Ім'я Арсенія Мацієвича зависло якоюсь вічною загрозою, незнищеною і неподоланною – його запакували в невідь-яку, далеку від діяльного світу нірку, а він і звідти вмудрився її придворні води каламутити.

Це тим більше було недоречним, що з церковною реформою гайнувати час не випадало – хто зна, чи не спалахне яка смута. Із семисот тридцяти двох чоловічих монастирів у Великоросії залишився сто шістдесят один, із двохсот двадцяти двох жіночих – тридцять дев'ять. Вона сама знає, кому віддати забрані в монастирів і церков маєтності, а покищо з чотирьох мільйонів доходу від цього сім восьмих іде в казну – доповідав їй канцлер. Хоч як упирається Синод, новий синодальний обер-прокурор Меліссіно форсує реформи: він наполягає на скороченні постів, заборони носити ікони чудотворні по домівках, дозволити єпископам вступати у шлюб, скасувати поминання померлих, дозволити кількість шлюбів більше трьох, заборонити причащати дітей до десяти років.

– Слідство по Вралю ні в якому разі не спиняти, – відірвалася від думок імператриця. – А по Мировичу, як він, до речі, себе веде?

– Ходить по камері, щось бурмоче собі під ніс, певно, пише свої вірші...

Шешковському двічі на день доповідали про Мировича.

– Добре було б взятися за нього зі всією ретельністю, він би, можливо, набурмотів багато цікавого. Та строки розслідування продовжити...

– Ні в якому разі, – не згодилася імператриця. – Неймовірні чутки, думки та вигадки кочують Європою. І суд має чимскоріше сказати своє справедливе слово.

Імператриця аж ніяк не хотіла довго тягнути цю справу – вона підганяла Сенат, а Сенат – Верховний Суд. Заздалегідь обдумуючи кожне прізвище, вона особисто скалала список суддів. І тутешні сановники, і представники іноземних держав, чий обов'язок доповідати в монарших дворах, мають рознести світами про її невинуватість та непричетність до смерті колишнього імператора Івана Антоновича, і їхня думка має утвердитися на віки. Перехиляючи голову, як школярка початкових класів, бо їй таки важко було писати російською, не раз змушена перепрошувати за жахливу свою орфографію, імператриця особисто виписала імена майбутніх суддів, найзнаніших в імперії людей: «митрополит Димитрий, архієпископ Гавриил, єпископ Афанасий, архимандрит Лаврентий, архимандрит Симеон, граф К. Г. Разумовский, граф А. Бутурлин, князь Я. Шаховской, граф П. Чернышёв, граф З. Чернышёв, граф И. Чернышёв, граф М. Скавронский, граф Р. Воронцов, граф Н. Панин, граф П. Панин, Ф. Ушаков, Н. Муравьёв, Ф. Милославский, А. Олсуфьев, князь П. Трубецкой, граф В. Фермор, С. Нарышкин, Л. Нарышкин, граф Эрнст Миних, С. Мордвинов, граф Миних, И. Талызин, князь А. Голицын, вице-канцлер князь А. Голицын, граф И. Гендриков, Д. де Боскет, И. Бецкий, граф Г. Орлов, граф С. Ягужинский, Ф. Эмме, барон А. Черкасов, И. Шлаттер, А. Глебов, Ф. Вадковский, Г. Веймарн, барон фон Диц, Н. Чичерин, Я. Евреинов, Д. Волков»...

У випадку найгіршого, подумала імператриця, вони всі разом будуть винні у несправедливому і несправедному судочинстві, їм відповідати перед світом і наступними поколіннями. Та до цього, звісно, діло дійти не повинно.

27

Лист давався банкірові Судерланду важко, писав якось силувано, та ще й перо, мовби відчуло настрої господаря, чомусь дряпало і бризкало невдоволено чорнилом.

Писав він уже третього листа в Голландію про кредит для імператриці – два попередні прийшли з відмовою за несвоєчасний розрахунок.

– До вас якийсь поліцейський, – постав на порозі камердинер, перебивши і без того недоладні думки.

Поліцмейстер довго м'явся під запитальним поглядом банкіра, ніяк не зважувався пояснити, чого він тут.

– Пане Судерланд, я маю виконати покарання імператриці, – затинаючись проказав нарешті. – Не знаю причини гніву її величності, але кара сувора.

«Можливо, накликав високий гнів, що вчасно не привіз їй кошти, – найперше спало на думку банкірові. – Але де тут моя провина, як банкірські дома бояться».

– Ви мене арештуєте?

– Гірше, пане Судерланд. У мене навіть бракує духу, щоб вимовити цю кару.

– У Сибір хіба відправлятимете?

«А може, то імператриця похопилася, що в час минулої розмови з ним наодинці наговорила зайвого... І тепер свідка її одкровенень про величний міф Росії краще приборати?»

– То що ж вона наказала? – зірвався банкір. – Не стануть же мене шмагати батогами при людях і рвати ніздрі, як у вас тут заведено?!

– Її величність, – зіщулився поліцмейстер, – наказала зробити з вас чучелу.

У Судерланда аж руки отерпли, він ніяк не міг вкласти почуте в голову, уяснити навіть, що це має все означати.

– Як чучело? Якщо п'яні, то мерщій спати, а глузд втратили – до лікаря.

– Я сам не можу прийти до тями, – пожалівся й собі поліцмейстер. – Спробував було пояснити імператриці та розпитати, як то можна з живої людини, але вона вельми розсердилася на мене, накричала і вигнала геть зі словами: «Ваш обов'язок – точно виконати моє розпорядження!»

Банкір усе ще не міг отямитися від нечуваної халепи, у яку втрапив невідомим чином, але мусив збиратися, бо йому тільки п'ятнадцять хвилин на збори давалося. Він став просити у поліцмейстера дозволу, щоб написати листа імператриці й пояснити якось цю нечувану і жахливу чудасію.

– Не велено, – крутив ошелешено головою поліцмейстер. – Боюся...

Врешті якось вдалося Судерланду вмовити його, але везти листа імператриці навідріз відмовився, хіба зможе доставити графові Брюсу.

Граф, прочитавши листа, довго кліпав повіками, наче в око йому втрапили пекуча смітинка, і роззирнувся, чи нема кого зі служок на всяк випадок поблизу, а тоді покрутив пальцем біля скроні:

– А ви вже давно того...

Не гаючи часу, стрибнув Брюс у карету і помчав у Зимовий.

Імператриця, зачувши оповідь графа, тільки за голову схопилася.

– Боже, той поліцмейстер справді з глузду з'їхав! Біжіть, графе, швиденько, аби той придурок справді лиха не наробив, та заспокойте якось банкіра.

Граф круто розвернувся і вже у дверях його наздогнав регіт імператриці.

– Я вже здогадалася, що то відбулося. В мене була така мила собачка, я так її любила і пестила, та сьогодні, на жаль, вона здохла. Її називала я Судерландом, бо то був дарунок банкіра. Мені не хотілося розлучатися із собачкою, от я й наказала з неї виготовити чучело... А на поліцмейстера нагримала, бо думала, що не хоче робити того з гордині, що доручення нижче його достоїнства...

Помилуваний Судерленд ще довго не міг дописати листа в Голландію, голова тріщала, як із тяжкого, безрозмірного перепою, зовсім так, як недавно опісля балу його пригостив Орлов: «Не вип'єш – за комір литиму». І таки вилив цілісінський келих, а далі волів він краще вже пити.

« У веселу країну мене закинула доля, – думав банкір. – Тут зроблять із тебе чучелу залюбки... А може, то й добре, на таких заробляти легше».

І то було його єдиною втіхою.

28

сонними вулицями Петербурга, теслі при блаженському світлі багать, що злилися і потріскували, невдоволені сирим гілляччям, поспішали попоратися до світанку. Ешафот до сходу сонця вони так-сяк збили, малярі навіть фарбою встигли поквацияти – діло ж на раз, чого там старатися.

Василя Миновича привезли зарання, у закритій будці, і одразу ж виставили охорону з двох десятків похмурих і невиспаних солдатів. Василю не видно було, що коїться назовні, він залишався далі наодинці з думками – гіркота минула, прикрість, що втрапив в обман, теж лишилася десь там, у його камері-одиначці – він нікому зла не зробив, він тільки визволяв ні в чім неповинну людину, що з малолітства стала бранцем казематів.

Його випустили з темної будки, як уже людський гомін заповнив усе навкруги. Василь ступив у розчинені дверцята і аж зажмурився. Над строкатим натовпом, що гудів і галдикав, жадібно чекаючи кривавого видива, над деревами, що оранжевим полум'ям підпала осінь, знімалося невинно чисте небо, розмашистий простір неймовірної голубизни.

На хвилику натовп притих, і першим по східцях на ешафот став підніматися кат; у чорно-червоному балахоні з капюшоном, лише прорізі вузенькі для очей, він ішов східцями якось непевно, мов не був переконаний у міцності поспіхом змайстрованих отих сходинок – він ніколи не служив за ката, його, звичайнісінького солдата, що мав нещастя проштрафитися, просто змусили, а коли став віднікуватися, що не вміє такого діла, то заставили вчитися, відрубуючи баранячі голови.

Священик теж не мав чомусь звичної урочистості, зсутулений і принишклий, він дивився так, ніби то над його голову мала впасти сокира, що зловісно зблискувала на плечі у ката.

Василь востаннє озирнувся довкруги, мов пробуваючи зміряти поглядом цю бездонність погідного неба, трішки довше затримався погляд на полудень, де мала бути земля його прадідів.

Минович окинув оком люд, що зібрався довкола, штовхаючись і пуляючись пробратися наперед, найближче до ешафоту, дітлахів, що горобцями обсіли паркани і навіть видряпалися на дерева, з цікавістю

зирячи з-поміж жовтого, не опалого досі листя. І раптом у натовпі він помітив Власьєва і Чекіна, обох із сяючими обличчями, радісними і усміхненими. «Як?» – подив, певно останній у житті, аж пересмикнув Мировича. – Їх же, вбиць імператора, заарештували разом зі мною».

І він усе зрозумів. Мировича імператриця послала визволяти, а їх – убивати Івана Антоновича. Одним розчерком бритви по горлу законного претендента на престол вона позбулася і конкурента, і можливого козацького отамана, чий рід і досі не давав спокою престолу.

А Власьєв із Чекіним тільки весело перемигнулися – їм було чого тішитися. Сьогодні вранці кожен із них, негласних нишпорок Таємної Експедиції, отримав по сім тисяч рублів – армійський капітан мав тільки до п'ятдесяти рублів у рік, вони ж за один помах бритви по горлу заробили собі на сто сорок років наперед. Ну, ще трішки потрудилися, пишучи таємні доноси, – державний архів збереже їх сорок п'ять до дня смерті Івана Антоновича.

А ще хотілося Василю озирнутися, а чи не скаче, немов у казці, в останню мить поспішний гонець із помилуванням, яке бачив на власні очі, соломинка така порятунку, наївне й смішне бажання. Але казки немає, є лише неоковирно тесаний, поспіхом фарбою квацяний ешафот.

Мирович перехрестився і махнув рукою катові – чого там... Зблиснуло лезо у сонячному промінні, зойкнув натовп і Василева голова вже котилася, бризкаючи кров'ю, помостом. Кат нахилився, і торжествуюче підняв її вгору, сторонячись кров'яної цівки – він таки не марне вчився, виконав справно доручене діло...

29

У храм, де ні душі, Потьомкін ступив першим – й одразу ж відлуння його кроків збурило несподіване хвилювання. Таки збулася мрія, його настирність переважила, він сьогодні вінчатиметься. Імператриця з дружкою зайшла за ним, відчинилися царські врата і бабушка вже підносить хреста і Євангеліє.

Зазвучав невидимий хор, бо за домовленістю ніхто, окрім священика, не може бути на цьому вінчанні, він стояв поряд з імператрицею і не міг подолати хвилювання, відчував лише, як під тасьмою на лобі, що закривала його незряче око, виступає піт.

Батюшка підходить ближче до них із двома свічками, тричі благословляє, а як настав час ступити на плат, Григорій першим, аж сіпнувся, поставив ногу. Імператриця, що знала повір'я (хто перший ступить, той старшуватиме в домі), від того тихо, мов похлинулася, пирснула зі сміху, але одразу ж взяла себе в руки.

Тремливим голосом, прокашлявшись, батюшка просить перед Господом і свідками підтвердити своє рішення вступити в церковний шлюб, а наречені дають обітницю.

– Я, Григорій, беру тебе, Єкатеріно, за малжонку і шлюбую тебе мілостю, веру і учтівостю малженскую, а їж тебе не отпущу аж до смерті, так мі, Боже, в Тройци Святой Єдиний, помози і всі святі!».

– Я, Єкатеріна, шлюбую тебе мілостю, веру, учтівостю і послушенство малженское...»

Батюшка вже твердішим голосом читав Послання апостола Павла до ефесян: «Браття, дякуйте за все завжди Господові й Отцеві в ім'я Господа нашого Ісуса Христа. Коріться один одному в острозі Божому. Жона хай убоїтья мужа свого...»

Враз він затнувся, – звичний текст в думці обернувся несподіваним світським чином: «Як же імператриця має убоїтиса свого підданого, хай він і її чоловік?». Батюшка глипнув на наречену, не сміючи далі проказувати молитву, але імператриця тільки мовчазним кивком голови дала згоду продовжувати.

Далі вінчання тривало вже без несподіванок.

– Нововінчаним рабам Божим, Григорію і Катерині, сотвори, Господи, у здоров'ї і спасенні многії і благії літа...

З особливою урочистістю імператриця сповістила Потьомкіна:

– Вітаю тебе, чоловічку, жалую тобі генерал-аншефа і призначаю віце-президентом Військової колегії.

Два місяці тому він був призначений генерал-губернатором Малоросії. Відтепер до іменин і до свят він отримував по сто тисяч, у всіх імператорських

резиденціях жив і обслуговувався двірцевим персоналом безкоштовно.

Надалі імператриця з німецькою пунктуальністю слідкувала, аби Потьомкіна не обходили нагороди. Особливо подобалося діставати йому іноземні ордени. Не завжди те легко давалося: як, нашіптували доброзичливці, коханцям царевбивці, що узурпувала трон? Але під вправними діями дипломатів упертість чужоземних государів капітулювала.

Насамперед Потьомкіна удостоїли ордена Олександра Невського і польського Білого Орла, що прислав Станіслав Август. Далі справи йшли вже легше. Потьомкіна нагородила імператриця орденом Андрія Первозванного, Фрідріх II прислав прусський – Білого Орла, Данія – Білого Слона, Швеція дарувала орден Святого Серафима. Образливо, звісно, що Людовік XVI відмовив у ордені Святого Духа і Золотого Руна, мовляв, цим орденом нагороджуються тільки католики. Георг II зробить лише круглі очі, коли посол в Лондоні перекаже прохання про орден Підв'язки.

Принц де Лінь якось закинув Потьомкіну, що він міг би стати князем Молдовії і Валахії.

– Та це дріб'язок, – заперечив Потьомкін. – Якби я захотів, то став би королем польським, я відмовився від герцогства Курляндського. Я стою вище.

Катерина II – імператриця. І вона мала право на випадковому клапті паперу писати Потьомкіну розпорядження для казначейства: «Возьми, скільки хочеш».

Щедроті государині не обминули і родичів Григорія. Троюрідний брат Павло Потьомкін став намісником Кавказу, а брат Павла Михайло – головним інспектором Військової канцелярії, Олександр Самойлов, племінник по сестрі, отримає посаду секретаря Державної ради і генеральський чин, інші племінники проб'ються в ад'ютанти імператриці.

30

У приймальні імператриці Бергман, Воронцов та Корсаков сиділи вже давненько, почуваячись дещо скуто, вони час від часу підсмикувались від нетерпіння та незвичної для всіх трьох обстановки – все-таки

вперше випала їм честь бути в цій залі. Троє сиділи рядочком, тримаючи кожен букет квітів, і лише скрива, боковим якимось зором, накидали ревниво один на одного.

Нарешті вийшла імператриця, вже не з такою легкістю пересуваючи своє старіюче тіло, як колись, але усміхнена й рожевощока – ніколи не забувала перед виходом потерти обличчя шматочком льоду; офіцери схопилися і виструнчилися, тримаючи букети при правому боці, наче мушкети, конче потрібні вже зараз до бою.

Імператриця підійшла до офіцерів, знайшла кожному кілька лагідних слів, як і личить матінці-государині, хіба довше затрималася біля Корсакова, змірявши його з ніг до голови поглядом, яким оцінює звично на базарі вередливий покупець необ'їждженого лошака, що дрібно тремтить від нетерпіння та переляку.

– Ми ще, сподіваюсь, зустрінемося, – тільки й кинула йому.

А далі життя закрутило офіцера, як у весняному бурхливому і каламутному, з раптовими ямами виру, потоці. Корсакова повели одразу ж до придворного лейб-медика Роджерсона, який порався з ним, певно, години зо дві. Роджерсон то прикладав вухо до спини, то до грудей, вистукував по колінах, зажадав показати язика, він все обходив довкола офіцера, мугикаючи якусь незнайому пісеньку, мов головною його морочкою було до чогось причепитися, він так старався, але йому це, на превелику прикрість, ніяк не вдавалося. Врешті він ляснув долонею по спині офіцера, що, певно, означало одобрення, і показав рукою на двері, де в той самий момент, як привид, постав багаторічний камердинер імператриці Захар Костянтинович.

– Ви сперш маєте довести свою чоловічу здатність, – пояснив камердинер уже в їдальні. – Раджу поїсти добряче, бо три ночі вам іспит складати пробір-фрейліні Анні Степанівній Протасовій – жінка ця в любовних утіхах премудра, викрутить краще, аніж бувалий солдат онучу.

Камердинер не збрехав, всі три ночі Протасова не давала йому лежнем лежати: з неприємним запахом із рота, з кривими волосатими ногами вона йому швидко набила оскому і він, відвертаючись, щоразу силувано

трясся, як на старому возі по розквашеній осінньою негодою, розтарамканій ущертъ дорозі.

– Годиться до строевої, – передала врешті новобранця назад камердинерові пробір-фрейліна.

А як стямився через кілька діб, запросила його Анна Степанівна з Захаром Костянтиновичем пообідати. Потому ж до кінця дня камердинер чепуриив його і чимось пахучим змащував, а вже о десятій із суворою урочистістю на лиці камер-юнгфера Марія Савівна Перекусихіна повела його, вдягнутого у розкішний китайський шлафрок, в опочивальню імператриці книги на ніч читати.

Багато «сторінок перечитав» Корсаков, аж заточувався, як виходив із опочивальні, але як вийшов, то подивувався світові, що геть за ніч перемінився: камердинер, що вчора розмовляв дещо спогорда, сьогодні раболіпно вклонявся раз по разу, проводячи у відведені йому апартаменти.

Один раз тільки страх до дрижаків пройняв Корсакова. Ледве він опинився у нововідведеному помешканні, як увійшов до нього митрополит Петербурзький. «Чи вбити надумали, що владика з'явився перед тим соборувати?» – лихий здогад майнув, сковуючи на правець тіло. Але владика діловито взявся освячувати приміщення і його самого покропив свяченою водою, ховаючи чомусь очі, бурмотів упівголоса молитву і щедро кропив, аж не стримався Корсаков і рукавом витер мокрого лоба.

– Її імераторська величність, – не забарився сповістити Захар, – зволили призначити вас при своїй особі флігель-ад'ютантом і пожалувати сто тисяч рублів на перші кишенькові витрати.

І він подав флігель-ад'ютантський мундир із діамантовим ографом.

Тепер Корсаков мав честь узимку в Ермітажі, а влітку в Царському Селі у сад, водити під ручку імпертрицю. В прийомній у нього терпляче чекали уваги найвищі державні мужі, що клопоталися з особистими і державними проблемами, приходили з вітаннями і щедрими дарунками.

«І все це за одну ніч», – подумалось якось.

Корсаков помилявся, йому просто пофортунило, бо вже наступникам його належало здавати іспит окрім

Протасової ще й графині Брюс, і самій Перекусисі, і Уточкіній.

31

У Таємній експедиції довго вагалися, доповідати таку новину імператриці чи ні. З одного боку заманливо, можна заслужити високу похвалу: в експедиції, мовляв, справді знають усе. З іншого ж, тут можна в халепу втрапити, тим паче, якщо під кепський настрій. «А ви куди дивитесь? А для чого казенний хліб їсте?»

Врешті таки зважилися і доповіли, що в Забайкаллі митрополита Арсенія стали пошановувати тепер не в меншій мірі, аніж в Ростові та Ярославлі, у колишніх його єпархиях. У народі поширилися чутки, що після арешту вивезли митрополита в Іркутськ, ув'язнили у Вознесенському монастирі, потім за Байкал переправили, в Троїцьке, далі таємно у Нерчинськ, аж доки не поступив рескрипт везти його назад у Росію. В дорозі Арсеній захворів і вже верстов за сто сімдесят від Верхньоудинська попросив у солдата спинитися біля озера. Тут помився митрополит, одягнув свіжу сорочку, стару ж викинув, і довго молився, стоячи на колінах. Тоді подарував солдатові молитовника, власноруч підписаного, та рубля срібного.

– Не доїхати мені до Верхньоудинська, – мовив митрополит. – Я скоро помру, пом'янеш монаха Арсенія та поховаєш мене на тому місці, де спиняться коні.

Так воно й сталося. Вже мертвим в'їхав у Верхньоудинськ митрополит, поставили домовину з його тілом в Преображенську церкву. Та поховати такого важливого арештанта без високого дозволу побоялися, послали гінців до архієрея та губернатора.

Двадцять п'ять днів лежав раб божий Арсеній, і хоч спека стояла на дворі, та тіло не ушкодилося, нетлінним було, і багато чудес, оповідали люди, тоді траплялося.

Якось в ніч дзвони на церкві заграли, тривожно так, як б'ють на пожежу.

– Церква горить! – збігався настраханий люд з відрами та лопатами.

Вознесенський
монастир
поблизу
Іркутська

Поприбігали – аж там нічого, тиша у церкві та навколо.
– Дивина, – чудувалися прихожани. – Ми ж на свої
вуха чули...

Як раптом хтось стривожено загукав:

– А гляньте, гляньте вгору!

Всі голови підняли та стали хреститися: високо над
дзвіницею сяяла нова зоря, досі не бачили тут такої.

– То душа митрополита нас благословляє, – заго-
ворили поміж собою. – І справді святий цей чоловік,
митрополит Арсеній...

Поховали його на кладовищі, на горі, біля хреста,
та гора у Троїці, в Забайкаллі, по тракту на Нерчинськ.
І тепер люд там збирається, молебні і панахиди справ-
ляє, чималенько прибуває сюди богомольців... А ще
подейкують, що у погідну ніч там сходить зоря, та сама,
що над дзвіницею тоді бачили Преображенською, а на
самій могилі свіча спалахує.

...Імператриця ані подякувала служивому люду
Таємної експедиції, ані насварила його. Вона тільки
довго думала: вже ж було перемогла митрополита, за-
пакувала у немислиму даль, а він однаково поміж на-
роду. Як же так, чудувалася імператриця, у неї сила
яка, армія в сотні тисяч солдатів, гармат он скільки,
не кажучи вже про мушкети, а ще видимо-невидимо
поліцаїв-жандармів з Таємною експедицією заразом, а
в Арсенія навіть кадила тепер нема – і не здатна його
перемогти?!

Панорамний
малюнок
Нерчинська.
Початок XVIII ст.

Маргіналиї

Вид на місто
Герчинськ.
Гравюра
М. Махаєва.
XVIII ст.

Вона є імператрицею Катериною Другою, і не просто другою, а Катериною Великою. Вже в перший рік правління Сенат обговорює створення їй пам'ятника і присвоєння звання «Мати Вітчизни». Хай ті сенатори і не вельми щирі, і не завжди, але таке було. Не минуло й чотирьох років правління, як оголосили її Катериною Великою. Вона знає, як поведися з Вольтером, вона вміє умилостивити Дідро – купила в нього бібліотеку, йому ж віддала на зберігання, а тоді заплатила Дідро за це на п'ятдесят років наперед. Тепер філософ і знаний письменник на всіх європейських розстанях має не лінуватися оповідати про її мудрість та вченість, а Вольтер назове навіть «Петербурзькою Богоматір'ю». А хто буде знати, що численні її листи Вольтерові, глибиною думки та елегантністю стилю яких захоплюватимуться в десятках столиць, насправді писав граф Андрій Шувалов, бо вона не тільки толком російською, а й французькою не вельми вправна... Документи ж російською, за неї, де треба, добре напише Храповицький.

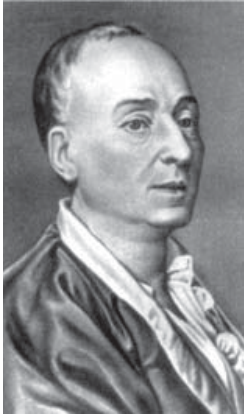
Вона, імператриця Катерина Велика, може переключувати європейську карту, як старого, добряче поношеного каптана, з королівського трону гордої Польщі може дотепно зробити стільчика собі на клозет.

Вона – Катерина Велика, а цей Арсеній, цей Враль – хто такий? В чім таємниця нездоланної сили його?

Щось тут не так у природі діється, – все розмірковувала імператриця.

Вона нанизувала думку за думкою на логічну ниточку, як нанижують намисто з дрібненьких пацьбор, та тільки все чомусь не ладилося: то дірочка у пацьборинках

Маргіналиї

Дені Дідро

замала, то ниточка раптом згинається, а інколи й зовсім підступно рветься, і тоді розсипається все намисто...

32

На прийомі з приводу вручення вірчих грамот обер-поліцмейстеру Толстому випало знайомити новачків із придворними.

– Хто цей статний мужчина зі шрамом через усе обличчя? – питали, прагнучи швидше зорієнтуватися, дипломати.

– Князь Олексій Орлов, впливовий державний муж, давня опора трону.

– А це, напевне, Потьомкін, що чорною стрічкою око пов'язане?

– Так, на нього імператриця особливо спирається, а про талант полководця начувані, можливо, самі.

– Які мужні обличчя, в боях, напевне, каліцтва зазнали...

– О, звісно, – витримка ніколи не зраджувала Толстого, тим паче в його непростих державних клопотах.

– А цей білявий високий офіцер, що трішки осторонь став?

– Його прізвище Ланський, він новачок тут, мало відомий досі.

Обер-поліцмейстер далі продовжував задовольняти цікавість прибулих, оповідаючи або й особисто знайомлячи іменитих придворних, імператриця ж, підкликавши Толстого, наказала представити їй миловидного новачка при дворі, офіцера.

– Ланський, ваша імператорська величносте, – вимовив прізвище та звання і зашарівся, мов його запитали щось сороміцьке.

Імператриці цей білявий здоровило з неповороткими манерами і соромливістю дівчинки-підлітка впав в око відразу, не було ще такого у неї.

Після прийому життя закрутило Ланського такими крутими та негаданими зигзагами, що він і озирнутися не втигав на тих поворотах. Придворний лейб-медик вистукував його, як дятел суху деревину, довго й занудливо, три ночі Ланський хилитався на Перекусисі, під кінець мало не знудило, та якось втримався, ще в

двох фрейлін, щоправда молодших, витримав іспит, аж доки не ввела Перекусиха в опочивальню імператриці книгу читати.

– Ну як там, Маріє Савівно, добре читає? – не без лукавства, сміючись, поцікавилася.

– Грамотний, – переконливо відказала престаріла камер-юнгфера, остерігаючись водночас перехвалити.

На ранок, як завше, митрополит втомлено кропив святою водою нового щасливця, а камердинер шанобливо подавав розкішний мундир флігель-ад'ютанта та сповіщав про ваговиту грошову нагороду.

П'ятдесятичотирилітня імператриця з Ланським, як рідко з яким із його попередників, наче душею відходила. Двадцятишестилітній Сашенька, на чотири роки молодший сина, вмів повести себе в постелі так, що зовсім не пам'ятала імператриця про присмерк свого бабиного літа. Дехто з колишніх коханців, може, вже й призабувся, але Захар Чернишов лишився у згадці нестримною силою, Гришку Орлова як можна забути – син граф Бобринський виходить вже у люди, від Сергія Салтикова син, може, чого доброго, престол перейняти, від Понятовського донька, на жаль, так рано померла. Васильчиков і Завадовський змигнули, як тимчасова іграшка, Зорич ледве в пам'яті мерехтить, Корсаков, Левашов і Висоцький хоч і недавні, але забуті швидко, мов півстоліття сплигло. Ще спробувала Мордвінова і Єрмолаєва, але, чого там гріха таїти, спохопилася і вернула назад Ланського.

– Зірки Святих Олександра і Анни! – чи то захоплено, чи з погано тамованою заздрістю перешіптувалися на світських прийомах придворні, уздрівши на грудях Ланського нові нагороди.

– А ще два прислали йому з Варшави та один зі шведської столиці...

– І воєн немає, а ордени як із мішка сиплються, – лихословили заздрісники.

– То тільки вдень нема...

Чи то завидючі очі чиї наврочили, чи трапилось ще щось, тільки біда, став помічати Ланський, насувалася невблаганно – чомусь танути стала його чоловіча міць. Кинувся до знахарів було, їх нишком проводили, ті ворожили, шептали, яйцем викачували, та все марно. Аж доки не підвернулася стара ворожка, схожа на

трухлявого гриба, що висох і зморщився на корені, не принесла йому темного варива, що відгонило чомусь терпентиною. І чудо – вернулася сила, він знову витримував ніч, хіба під ранок ставав охлялим та викрученим, як ганчірка, яку повісили на паркані сушитися. Та чудо рідко буває тривалим, пити те вариво доводилося, кривлячись і затуляючи носа, все в більшій кількості, аби знову не осоромитися. Одного разу він таки ризикнув, випив як ніколи, і звалився наступного ранку в гарячці.

П'ять днів і ночей він, ледве пам'ятаючись у лихоманці, метався, мов не на м'якій перині лежав, а на гліючому жарові, шостого ж дня, схлипнувши і востаннє спрагло захопивши повітря, Ланський відійшов.

Сталося те якраз на Івана Хрестителя.

33

Він уявлявся Радіщеву людиною стриманою, суворою і, можливо, навіть з гонором – ще б пак, знаменитий на всю імперію видавець, що посмів друкувати бунтівний журнал «Трутень», хай і недовговічну «Пустомелю», зараз же його «Живописця» розхоплюють вдумливі люди. Микола Іванович Новіков уявлявся Радіщеву зовсім іншим, тільки не таким ось веселим, жвавим і делікатним. Радіщев у «Живописці», звісно, не під своїм іменем, надрукував уже кілька своїх робіт.

– Вітаю сміливця та народного заступника, – Новіков вимовив якомсь так, що в гучних словах не було і крихти іронії. – Давно вже хотів зустрітись.

– Який там із мене сміливець, – в'яло махнув рукою Радішев. – За іменем чужим ховаюсь.

– То не гріх, то право людини, – Новіков подав свіжий номер журналу. – Ви ще не бачили, дарую, тут є публікація ваша.

Доки Радіщев гортав, стримуючи дитячу нетерплячку побачити найперш самим писане, Новіков прудко колотив ложечкою чай, аж той мало не вихлюпувався.

– Добре перо у вас, Олександрє Івановичу, хіба тільки мова надто вже вчена. Не бійтеся словечка

старосвітського, простонародного, бо всі наші біди від забуття, від погордування російськими старожитностями... Натомість нахапались, як бліх, іноземщини, б'ємо поклони їй... Даруйте, я не про вас, не дорікаю, що в Лейпцигу вчилися, я взагалі про наше життя.

– Воно можна і в іноземця повчитися, – Радіщев знайшов урешт свою публікацію, але ніяково на своєму спинятися, став інші сторінки гортати. – Тільки перейняти у чужоземця ми здатні хіба крій панталонів. На інше бракує тями.

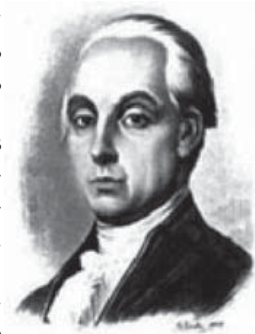
– Кому перейняти? Кому? – брязнув чайною ложечкою Новіков, ніби то саме вона спричинила його обурення. – Селянинові, отому рабові у нужді безпросвітній? Поміщикові, рабів тих господарю, нащо воно йому? Придворним, що недосягнених вершин сягнули у казнокрадстві? Імператриці, якій ніколи за коханцями і яких міняє швидше, аніж рукавички?

– Не кажіть.. Вже по закутках пересміхаються, що в гербі російському вона замість орла двоголового свій статевий орган помістить... Знаєте, і мовчати не хочеться, бо болить, і писати страшно. Чи плюнути на цей лихий час, видрукувати історію Церкви... Я он статтю Філарета Милостивого захопився – які люди були, Церква яка неказенна.

– Хіба тільки в прадавні часи, на зорі християнства, такі достойники жили? – обличчя Новікова спохмурило, згадалися непрості баталії його у видавничій справі. – Мені екатерининська цензура заборонила друкувати статтю святого Димитрія Ростовського «О церковных именах». Спробуйте тільки вкласти у будь-яку здорову голову, якщо вам, звісно, це вдасться: слово святителя під забороною...

– На срібній раці Димитрія Ростовського справедливо викарбувано: «Написавши «Житія святих», сам до лику святих удостоївся бути вписаним», – Радіщев помовчав якусь хвилю. – Ці слова, які належать Михайлу Ломоносову, уже не під силу стерти ні імператорам, ні будь-якому казенному люду – хай би які удавки на шию Церкві вони не накидали і при цьому робили лукавий вигляд, що Церква у нас не казенна.

– Забудьте про неказенну, три четвертих майна, відібраних від церков, пішло, буцімто у казну, а насправді коханцям імператриці. Священик, що віковічно

Олександр
Радищев

Казимір
Валішевський,
польський історик,
письменник
і публіцист

совістю був, тепер теж казенний, бо з казни таки став годуватись. І не пискне ніхто...

– Чого ж, митрополит Арсеній Мацієвич не зламався, міг правду в очі сказати, досі листи і повчання потайки поміж люду ходять. Чи не знаєте часом долі його?

– Навіть ім'я його заборонено називати.

– Ледь не забув потішити вас кумедною новиною,

– Новіков вийняв якогось листа і подав Радищеву.

– Якщо за публікацію в п'ятому номері «Живописца» вельми вірнопідданий трону читач нагородив вас жмутом листів з короткою оцінкою «Брехня!», то після виходу ось цього, чотирнадцятого числа, в очах блюдолизів маєте підвищення – якийсь казанський поміщик шукає вас, щоб викликати на дуель. Не страшно?

Радіщев пробіг очима кілька рядків, де окрім лайки на автора не густо було засіяно свіжої думки, покрутив у руках листа, не віддаючи, що з ним вчинити і протягнув назад Новікову.

– В мене троє малих дітей, ще й як боюся. Але гріх буде всім, хто бачить і рот на замок зачинив.

– А хто не зачинить, – гірко всміхнувся Новіков, – тому Шліссельбург, Сибір чи отрута. Ви ж тільки зверніть увагу: жоден російський, підкреслюю, російський, художник не піднявся при ній до вершин, жоден поет чи архітектор, імператриці потрібні тільки чужі, і то як оздоба, ще один камінець десь на брошці. Мій знайомий французький історик відверто сказав: «Мікеланжело б не витримав більше трьох тижнів при дворі Катерини».

Звідки ж було знати Новікову, що ґрунтовний знавець тих часів, польський історик, доктор права Казимір Валішевський, що вельми ретельно перебирав архіви Парижа, Лондона, Берліна й Відня, майже дослівно його процитує: «В общем национальное искусство обязано Екатерине только несколькими моделями Эрмитажа, послужившими для изучения и подражания русским художникам. Но кроме этих моделей она не дала ему ничего: даже куска хлеба».

Новіков раптом щось пригадав і почав шарудіти своїми газетами та журналами.

– Хотів показати вам, читайте уголос, – подав номер «Санкт-Петербургских ведомостей».

– «Пожилых лет девка, – читав Радіщев, – умеющая шить, мыть, гладить и кушанья готовитъ продается за излишеством. Здесь также есть продажные легкие подержанные дрожки. Продается за сходную цену семья людей: муж искусный портной, жена повариха; при них дочь 15 лет, хорошая швея, а также еще двое детей 8 и 3 лет»...

Радіщев віддав газету Новікову.

– Ну як? – поцікавився той. – Захоче хтось у цій країні порядки міняти?

Радіщев тернув долонею очі – задрібний для нього був шрифт.

– Не зможу заперечити. Навіщо вигадувати, як в Англії, для прикладу, якісь мануфактури, коли тут заробляють простіше: продав «девку по сходной цене» – і є свіжа копійка.

– Знаєте, – Новіков акуратненько складав назад принесені видання, – готуючи історичні матеріали, я немало спілкувався з придворним людом. Різний він там, – і заздрісний, і порядний, так от, хтось підрахував, що тільки на перший десяток коханців імператриці витрачено понад дев'яносто мільйонів рублів – і це без врахування кріпосних душ, дарованих палаців та іншого. Катерина Друга зійшла на престол, коли бюджет Росії не сягав і сімнадцяти мільйонів. То ж скільки років уся Росія мала працювати на піхву німкені-імператриці?

Радіщев наче у відповідь вийняв аркуш паперу і подав Новікову:

– Для порівняння з коханцями гляньте ось на турботу про наше духовне... То не таємне, списати дали мені добрі знайомі.

– Новіков побіг очима дрібно писане.

«Согласно штатам, положено отпускать:

1) на Петербургскую, Новгородскую и Московскую кафедры с соборами – по 39.410 рублей;

2) на второклассные (8 кафедр) – по 5.000 (лично епископу – 2.600);

3) на третьеклассные (15 кафедр) – по 4.232 р. 20 коп. (лично епископу – 1.800);

4) на Троице-Сергиеву Лавру и на все мужские монастыри – 174.650 р. 40 коп.

5) на все женские монастыри – 33.000 рублей.

6) на 22 собора не кафедральныя – 2.530 рублей.

7) вообщє на все духовенство – 365.203 рубля».

– Чужого народу, чужої країни і віри не шкода...

Вони довго ще говорили, обмірковували видавничькі наміри і пропозицію Новікова видати повністю «Путешествие из Петербурга в Москву» в його друкарні. Вони тішитимуться надією, не знаючи, звісно, яка то не близька і вельми вибоїста дорога до неї.

Похмурого ранку до будинку Радіщева підїде чорна карета і з неї похапцем вистрибнуть два вусатих унтери. У домівці Олександра Миколайовича вони поставлять все догори дном, шукаючи крамолу на очах у чотирьох малолітніх дітей-сиріт, бо мама уже померла, дітлахів, що тільки пострілюватимуть нажаханими очима з кутків. Не знайшовши для себе нічого втішного – унтери арештують батька.

Радіщева допитував особисто Шешковський

Степан Іванович поправив підсвічник так, аби краще бачити обличчя Радіщева, бачити у миготливому світлі кожен мускул, найменший порух думки, що неминуче позначиться при добромудопиті.

– Нащо писано цей пасквіль? Кажі правду, серце нашої імператриці добре, цінує вона людську щирість, не омине вона ласкою...

– Цю «Подорож» я готував чисто із письменницького честолюбства. То не пасквіль, то випроба мого пера.

– Ти кличеш до помсти холопів своїм господарям. Ти це називаєш письменницькою випробою? – Шешковський здебільшого лагідним тоном говорив на допиті, інколи зовні наївно.

– Я гадаю, що біди людини від самої людини. Якби вона могла безсторонньо подивитися збоку на себе, зазирнути собі у глиб, може б, по-іншому велося на світі, – Олександр Миколайович старався говорити повільно, ретельно підбираючи, радше пересіваючи слова, бо Шешковський-таки був мастаком захопитися, як обценьками, за необачно мовлене. – Я не гадаю, що природа скупа до людини, що цю істину – людина народжена доброю – вона приховала від неї. Я саме це хотів донести, може в чомусь помиляюсь, але іншої гадки за душею не мав.

Радіщев дивився у вічі Шешковському і дивувався людській безсоромності, неймовірній для нього,

неосяжний досі: своячениця, на якій тепер сироти, збрала всі родинні коштовності і передала Шешковському, той подякував та передав уклін; а тепер ось перед ним, дивиться у вічі Радіщеву таким невинним, щирим і наївним поглядом... «Невже цьому можна навчитись, невже можна отак, навіть не кліпаючи?..» – поміж словесної гри-перекидування дивувало Олександра Миколайовича.

Та торбинка з коштовностями, тихо збрызнувши, втопилася тоді в бездонній кишені халата Шешковського, та торбинка врятувала Радіщева від тортур, але не змінила покарання.

– За посягання на здоров'я імператриці, змову і зраду, применшення належної владі поваги ... смертна кара, – читатиме суддя кримінальної палати довгий перелік провинностей письменника, а оскільки статей «Кримінального уложения» забракне, то перераховуватиме ще, час від часу переводячи подих, статті «Воинского устава» і навіть доточить з «Морского регламента».

Вирок йому винесли 24 липня і Радіщев, очікуючи його виконання, у камері смертників поспішав закінчити давно задуману працю. Він писав про Філарета Милостивого, а подумки переносився у свій час і свої обставини. Святий Філарет, людина цілком реальна, життєпис його істориками підтверджений, глибоко вірив і робив добро. Він віддавав бідним останню міру пшениці, а Бог йому повернув наче б то через випадок в сорок разів більше, він роздав усе, а йому повернуто неспівмірно вагомніше – цариця шукала для майбутнього імператора Костянтина наречену і послі прийшли в його дім. Він не мав чим пригостити, але добрі сусіди знесли всякої всячини і бенкет відбувся на славу, він поділився з нужденними останнім, хоч сім'я ні крихти не мала у домі, а йому дароване інше – внучка Філаретова стає дружиною всемогутнього і казково багатого імператора. Чому ж його сучасники, чому ті, хто на троні й при троні, так не вірять і так не чинять, як Філарет?

Торбинка з коштовностями допомогла йому уникнути тортур Шешковського, але замала була, щоб хай не він, хай лише написане ним про святого Філарета вийшло на волю.

Микола Новиков,
громадський діяч,
видавець

4 вересня імператриця «по своєму милосердию и для всеобщей радости» помилувала Радіщева, замінивши смерть десятилітнім засланням в Сибір. Повезли його в Ілімський острог «для всеобщей радости» в кайданах і навіть без теплого одягу...

Миколі Івановичу Новікову теж не судилося здійснити, що обговорював при зустрічі із Радіщевим, і про що мріяв. Указом імператриці його видавничу праця удостоєна п'ятнадцяти років Шліссельбурзької фортеці.

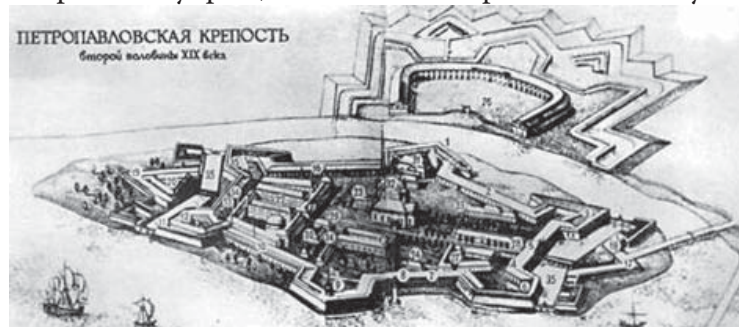
На небосхилі Радіщева ще було на якусь мить виглянуло сонце – по смерті імператриці він отримає волю, викличуть навіть у Петербург і призначать членом комісії з підготовки законів. Він складатиме «Проект либерального уложения», де йтиметься про рівність усіх перед законом, свободу преси і ще чимало таких зманливих ідей. Та одного дня його викличе граф Завадовський, голова комісії, а в минулому фаворит уже покійної імператриці, і так допече, як ні разу за все многострадне життя.

– Знову в Сибір заманулося? Тепер не вернешся!

Олександр Миколайович прийшов у свій дім із душею, в якій щось надломилось остаточно, надломилось так, що не склеїти вже, не стулити. «Пропили державу і в піхву німецькій курві запхали, – без злості, з холодним смутком в'язав думки Радіщев, та вони все не зв'язувались. – Навіть після смерті імператриці її коханці продовжували гвалтувати цю землю та люд. Мені нічого вже робити у цій Росії, а іншої Росії на землі нема».

З тим же холодним спокоєм він налив у склянку отрути, вихилив без передиху, як можна випити лише спирт, – і нутрощі обпik неймовірний біль, полум'я

Петропавлівська
фортеця

Маргіналії

його наростало, палахкотіло, аж доки в якийсь момент не обірвалося все і не затихло, зник біль, залишилося тільки голубе небо, у якому вже не було кривди і зла, голубе і всеосяжне, як його віра в добро.

34

Після вінчання Потьомкін з імператрицею втекли на якийсь час у Царицино – куплено для душі маєток у Кантемирів, такий затишний, поміж пагорбів і курганів, голубих ставків, лісів і розлогих видолин.

Потьомкін перейняв імператрицю від Васильчикова – для неї він стане просто «холодним супом». «Я был содержанкой, – скаржитиметься Васильчиков. – Так со мной и обращались. Мне не позволяли ни с кем видаться и держали взаперти. Когда я о чем-нибудь ходательствовал, мне не отвечали. Когда я просил что-нибудь для себя – то же самое. Мне хотелось анненскую ленту, и когда я сказал об этом, нашёл на завтра у себя в кармане 30 тысяч».

«Холодний суп» безцеремонно вилили, апартаменти в Зимовому облаштували для Потьомкіна і він тепер під'їжджав гонорово до палацу шестіркою баских, видавалося, нестримної і рвучкої сили коней. Імператриця віднині належить тільки йому, особливо відчув це Григорій тут, у Царицино, де не має улесливих та лукавих придворних облич, суєти і заморочки світської. Він міг дозволити собі пройтися з Катериною, взявшись під руки, мальовничими берегами ставів, де тиша всеосяжна і незмірима, яку порушити може хіба виляск хвоста по воді розбишакуватого карася під очеретом.

Та державні клопоти, як набридливі реп'яхи, чіплялися й тут. Не одну годину переговарили вони, що ж би вчинити, аби не повторилася пугачовщина.

При одній лише згадці про Пугачова на імператрицю щоразу дужою хвилею накочувався якийсь липкий і холодний жах. І не тільки тому, що полум'я повстання охопило величезні простори і після Казані придворний світ дрібно тремтів: піде чи не піде бунтівник на Москву?

Імператриці не раз привиджувався ніччю докірливий погляд митрополита Арсенія Мацієвича, не раз чула ті сумовиті слова, сказані ним на суді:

– Ти ще зустрінешся з убієнним тобою своїм чоловіком...

Другий десяток років на чоловікові масивна надгробна плита, а раз по разу спалахують бунти, які, за чутками народними, очолює Петро III, покійний її чоловік. Вона рубає голову черговому самозванцеві, але знову встає чоловік із безпросвітньої тьми могили і знову палає повстання.

Омелян Пугачов став п'ятим самозванцем, що прийняв імення її чоловіка, Петра III.

Їй досі не переставав снитися той сумовитий погляд старого, геть лисого від колишньої цинги, Мацієвича; уже без митрополичого облачення, в одному підряснику він інших благав не ступати на ту стезю, не чинити заздальгиті імператрицею наміченого, їй же гірко, без злості і помсти, лише дорікнув:

– Ти ще зустрінешся...

Кат відрубав голову Пугачову розмашистим помахом сокири і високо підняв її, окривавлену, на шпичі над головами настраханого люду. Натомість замість страченого десь узялася така собі самозванка, що йменувала себе сестрою бунтівника, незаконною дочкою покійної імператриці Єлизавети Петрівни. Єлизавета, поговорювали, народила її від Розумовського.

– Цікаво б знати справжнє її походження, – думала вголос імператриця, прямуючи затишною алеєю від ставків до будинку.

– Дідько її відає, – сама згадка про неї Григорієві була малоприємною. – Одні кажуть, що донька празького трактирника, інші – нюрнберзького булочника.

– Рідкісної краси і розуму, подекують...

– З приводу краси – не знаю. Але, як доповідають із Таємної експедиції, розуму вистачає слати маніфестики до султана, ба навіть Орлову, графові Паніну...

– Досить з мене п'яти чоловіків-покійників, що на дибки ставлять імперію, аби ще з безвісти їхні сестриці піднімалися. Де вона, до речі?

– Колесила всією Європою, зараз нібито в Італії, у місті Рагузи.

– Арештувати бродяжку. Хто б це зміг так акуратненько, пристойно, щоб ніякий комар, із будь-яого монаршого двору, носа не підточив?

– Орлов, – бухнув Григорій так, ніби знав наперед запитання.

Імператриця тільки головою крутнула – не забуває Григорій, хто йому око скалічив.

– Бути по-твоєму...

Потьомкін розумів, у яку небезпеку втравлює він графа Олексія Орлова-Чесменського, свого кривдника, і який грандіозний європейський скандал із того може у разі неуспіху статися. Але цього разу Григорій таки помилився. Орлов з його авантюрною вдачею впорався з дорученням блискуче.

Сперш Олексій прикинувся закоханим, небавом княжна відповіла взаємністю, а далі допоміг випадок. Англійський консул в Ліворно прислав листа, що там кріпко побилися російські моряки з англійськими і просив Орлова розібратися особисто. Олексій, що не знав англійської, дав княжні перекласти і зібрався в дорогу. Та засумувала і напросилася з ним.

– Імператриці майбутній свій флот вартує побачити...

Цього тільки й потребувалося. Ледве вона піднялася на борт адміральського корабля, як до неї підійшли:

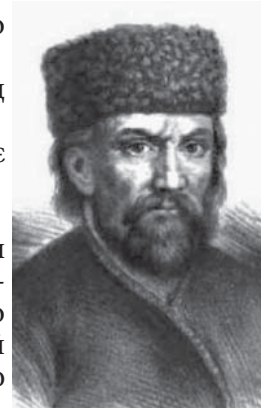
– Іменем її імператорської величності ви арештовані!

Далі доля княжни була наперед розписана: втомлива дорога в іпостасі арештантки, Петропавловська фортеця.

У кам'яницях фортеці княжна швидко згоріла з туберкульозу і понесла в могилу таємницю свого народження. Але на велелюдних похоронах чомусь присутня була вся велика родина Розумовських.

35

Погожого липневого дня, а саме тринадцятого числа 1775 року, Москва дзвеніла оркестрами, святково вдягнутий люд заповонив площі, а ще веселіше було в шинках і трактирах – Москва святкувала Кучук-Кайнарджійський мир.

Омелян Пугачов

Княжна
Елизавета
Тараканова

У прийомні покої Пречистенського палацу, де перебувала імператриця, люд прибував ще зранку привітати з вікторією. Одні приїжджали, інші вже відбули, на спітнілі перуки діаманти кидали грайливі відблиски, але жоден із сановитих гостей, на велику прикристь, не удостоївся аудієнції.

– Государиня нездужає, – одна й та сама відповідь чекала на цікавих.

Швидко поміж іменитих відвідувачів пішла чутка, що в імператриці розлад шлунку. Через неухважність прислуги, яку государиня таки не виправдано балує, їй дали погано помиті фрукти, і ось маєте...

– Та за це не тільки багомами похачувати...

– Доброта государині он чим повернулася, – обурювалися придворні.

Імператриці ж було не до святкового грому оркестрів і не до пересудів сановитого люду в приймальних покоях – їй належало вже родити. Перейми почалися ще зранку, окрім болю допікав страх. Все ж таки сорок шість років, запізно уже, зовсім не так, як родила від Понятовського, Салтикова чи Гришки Орлова.

Про роди, що наближалися, ніхто не знав і не повинен був знати, як і про вінчання із Потьомкіним – так собі, перешіптувалися по кутках і не більше.

Облегшилася вона, на власний подив, якомсь легко, навіть не дуже скричалася – на світ появилася миловида дівчинка. Імператриці не гоже грудьми немовлят годувати, тож новонароджену ледве помили і сповили, одразу ж так само тайком вивезли до сестри Потьомкіна, Марії Олексіївни Самойлової. Нарекли дитину Єлизаветою Тьомкіною, у Самойлових вона й годувалася, доки не віддали в пансіон – як виросте, то стане володаркою величезних маєтностей у Херсонській губернії.

Життя придворне, тим часом, мало свій усталений перебіг: прийоми іноземних гостей, звані обіди, після них переходили в зал, де імператриця грала в карти кілька роверів у віст чи фараон, влаштовувала буриме чи шаради. Якомсь наприкінці травня 1777 року відвідала новий маєток Потьомкіна в Озерках. Господар пошановував гостей з розмахом, за обідом на їхню честь стріляли гармати, бо ж таки за стіл сіли зо тридцять перших осіб держави. Але імператриця найчастіше увагу звертала не на троюрідних братів Григорія

чи сім'ю Енгельгардів, її цікавив найбільше новачок, гусарський майор, смугляий тридцятилітній серб, кучерявий здоровило Семен Зорич. Однак і в Григорія, і в інших за столом склалося враження, що вони вже були знайомі й до цього.

Незабаром Зорич зайняв у Зимовому палаці апартаменти офіційного фаворита.

Почувши про появу нового конкурента, терміново у Петербург повернувся Завадовський – він мучився, метався, не знаючи, що вдіяти, доки йому не порадили сидіти тихо-тихо. Завадовський послухався, його чемність імператриця оцінила достойно. Йому буде даровано чотири тисячі душ, а на виділені імператрицею кошти збудує у Єкатеринбурзі палац на двісті п'ятдесят кімнат із мельхіоровими камінами.

Государиня ж почувалася звично, передавала через Григорія записочки коханому Сімі, як звала вона Зорича. Потьомкін виїжджав то на війни, то ще по якихось завданнях, але завжди міг вернутися у Зимовий, в свої апартаменти, які з покоями імператриці з'єднував прямий коридор. Григорій був уважний до кожного з чергових фаворитів, здебільшого своїх колишніх ад'ютантів, не забував десь із далеких доріг висилати їм подарунки. Зоричу він прислав перо з розкішним діамантом на капелюх і дорогу палицю, аж імператриця в листі тішилася: «Сима разщеголял, по милости Вашей, Вы послали ему превосходную трость, он похож на шведского короля, но превосходит его в благодарности к Вам».

Лише один раз витримка зрадила Григорія. Якось він звично зайшов у покої і застав імператрицю в ліжку із Завадовським. Обличчя Потьомкіна стало враз бурячковим, він диким поглядом роззирнувся кімнатою і, схопивши масивний підсвічник, запустив у парочку, що не очікувала негаданих відвідин. Імператриця м'явкнула, як кішка, котрій ненароком наступили на лапу, і вмент скотилася з ліжка, а Завадовський, у чім матір народила, кулею метнувся у двері.

У Потьомкіна, звісно, були й інші проблеми: хитрий Панін, а особливо давній коханець Орлов, так і мостилися підсунути в ліжко свою людину.

Хитрощі їхні здебільшо були марними, Григорій сам добирав надійних і вірних собі, приймаючи до

себе місяців на півтора-два ад'ютантами. Коли після ад'ютантського терміну Олександра Дмитрієва-Мамонова запросив до себе, той ні сном ні духом не відав, що його може чекати.

– Роздягайся! – суворо наказав князь.

У Мамонова тільки очі виокруглилися тарелями.

– Зовсім, зовсім, – наполягав Потьомкін.

Він обійшов голісінького Олександра, діловито оглядаючи, мов товар, який зібрався купляти і вишуконував гандж, аби причепитися і ціну збавити. А коли натиснув куди треба і тіло у Мамонова задерев'яніло і вгору метнулося, тільки язиком прицмокнув:

– Будеш імператрицю усолоджувати.

У Мамонова від сорому не лише обличчя, а й спина зачервонілася, він вже хотів було від обурення кріпке слово загнути, не зважаючи, що то князь, але в останню хвилину стримався він неймовірної гадки: «А якщо і правда?».

Далі йшло все у звичній колії придворних порядків: Мамоновим залишилися задоволені всі троє пробувальниць, особливо ж раділа Перекусиха:

– Потішив мене, голубчику, імператрицю втішиш ще краще!

36

– **П**ан Річард Судерланд? – перепитав на всяк випадок кур'єр, молодий офіцер, що надто хвацько брязнув шпорами. – Наказано особисто в руки.

Вид Гданська-Данцига близько 1780 року

Банкір лише глянув на пакет, рясно всіяний сургучевими печатками, і вже знав, не читаючи, хто то прислав...

Пакет був від Потьомкіна. «Поскольку Ее Императорское Величество, – писав князь, – соизволило жаловать известные привелегии меннонитам, желающим поселиться в Екатеринославской губернии, прошу Вас предоставить им необходимые суммы в Данциге, Риге и Херсоне».

Банкір пробіг очима ще кілька рядків і брови його поповзли здивовано вгору – такі суми, та ще й одразу в кілька міст, йому непросто буде вишукати. «Це так схоже на князя, – Судерланд потер замислено скроні. – Розмахнеться на всю іванівську, а ти масти голову, де під чергову авантюру той гріш вишукати».

Двісті двадцять вісім сімей менонітів їхало з Данцига в українські степи, ще партія шведів направлялася під Херсон у колонію, де для них навіть встигли звести будинки, через турецький кордон текли молдавани, волохи, румуни. Всіх їх звільняли від будь-яких податей на десять років, давали худобу і знаряддя для землі, дозволяли займатися винокурінням... Російські посольства за кордоном посилено вербували нових колоністів.

– Європейські газети, – доповідав князь імператриці, – не нахваляться новими поселеннями в Малоросії.

Привілеї грецьким, вірменським та іншим поселенням підтягували немало люду, їхали сюди з Росії бідні поміщики з селянами, відставні солдати, кріпаки-втікачі, що в свій час дременули за кордони імперії, віруючі-розкольники, бідні православні священики з віддалених російських губерній, інколи зривалися в благодатні краї цілими нужденними селами.

«Поспішає Потьомкін, – подумав Судерланд, дочитавши листа. – Боїться найсвітліший, аби часом ці землі предковичні тутешній козацький люд не заселив. Але то не мій клопіт, мені заробити на поспіху князя».

Судерланд наступного ж дня подався в Зимовий обговорити умови такого масштабного проекту, але там, пославшись на зайнятість імператриці, скерували до нового фаворита – Платона Зубова.

В апартаментах князя Зубова з'ясувалося, що тут і без нього народу не протоктисся. В біломармурових

палатах, що поруч із покоюми імператриці, хіба з півсотні прохачів нетерпляче зиркали на білі двері, звідки мала з'явитися його світлість, що вершила долі. Хтось очікував, аби безталанне чадо прийняли на державну службу, хтось сподівався на маєтності, а ще комусь слід доскочити ласки імператриці, бо всі знали, що без пошанування всемогутнього князя нічого їй і на очі показуватися. Поважний посол у чалмі терпляче перебирав у руках чотки, французький вельможа, судячи з одягу, з подивом роззирає присутніх у приймальні, певне, був новачком в тутешніх краях, тільки один розповнілий генерал з перев'язаним чорною тасьмою оком нетерпляче бідкався:

– Та ж кофе геть вихолоне...

Судернанда знайомили якось з генералом-поручиком Михайлом Іларіоновичем Кутузовим, милою, світською людиною, уже відомим генералом, що мав за честь щоранку, ще за годину доки прокинеться Зубов, приїжджати і особисто варити та подавати князю кофе у ліжку.

Врешті двері широко відчинилися і ад'ютант врочисто, як про друге пришествя, проголосив:

– Його світлість Платон Олександрович Зубов просять!

Натовп повалив у двері, штовхаючись і не вельми зважаючи на ранги й мундири, бо кожному таки швидше хотілося проскочити (і так годин із чотири чекали), натомість перед людом в дверях вигулькнула кумедна мавпочка у короткій спідниці і кружевних панталонах, і, весело верескнучи, почала кривлятися.

Платон Олександрович сидів перед дзеркалом, закинувши ногу на край стола, він навіть не ворохнувся, бо якраз завивали перуку і присипали пудрою. Відвідувачі, вклонившись у ноги, чомно займали чергу, а довгов'язий ад'ютант їх шиковав як дітей у приходській школі:

– Ви, графе, перші, генерале, ви за графом, а ви за генералом...

Зубов нікого не помічав, він, доки зачісували, розпечатував листи і давав їх ад'ютантові читати – всі бачили, що він заклопотаний державними справами. Якщо ж Зубов звертався нарешті до когось у черзі, той мав право наблизитися тільки після п'яти-шести

поклонів, а отримавши відповідь, повинен на пальчиках повернутися на своє місце; кому не щастило, то міг і років зо три щоразу займати місце у черзі.

Зате мавпочці в кружевних панталонах наступала справжня потіха. Невеличка, хіба з добрячого кота, надзвичайно вправна, вона носилася по карнизах, люстрах, гардинах, ледве очі відвідувачів за нею встигали. З люстри вона стрибнути могла просто на капелюшок прохачки, безпомилково втрапити і залишитися там, якщо до вподоби, особливо коли там була грецька тупея. Такий ошчасливлений прохач чемно нагинався і поштиво чекав, доки мавпочка не поласує частинкою головного убора.

– Чого там банкірам треба? – примружив одне око, наче втрапила туди пудра, Зубов. – «Трясьця твоєї матері, – вилаявся в думці Судерланд. – То мені треба?!»

– Ваша світлосте, прошу ласкавої уваги: потрібні великі кошти на заселення малоросійських земель чужоземцями...

– А для чого ти на білому світі? – дивився так само приплющеним оком князь, мов цілився з мушкета.

– Так, звісно, мій клопіт, але умови, проценти... Його світлість князь Григорій Потьомкін вимагає чимскоріше.

– Потьомкін?! – визвірився Зубов і крутнув головою так, аж пудра спурхнула – перукарі відскочили злякано, а мавпочка шухнула прожогом за гардину. – Як вимагає, то хай і дає!

Судерланд ще постояв біля Зубова, що більше й словом не обмовився, почекав чималенько, і врешті забрався геть. Він зрозумів, що тільки імператриця може визволити його з халепи, в яку він втрапив поміж двома фаворитами.

Коли все-таки пробився Судерланд до імператриці, то на його щастя застав її в добром настрої – якраз годувала свого папугу. Птаха, забачивши незнайомця, невдоволено залопотіла крилами і заволала, немов на поміч: «Пла-а-то-о-ша!»

– Не хвилюйтеся, милий банкіре, – заспокоїла Судерланда імператриця. – Названі вами умови будуть дотримані, аби лише князь Потьомкін своєчасно одержав кошти – робить він велику справу, заселяючи малоросійські землі греками, вірменами чи волохами.

Князь на віки утверджує ці землі російськими, бо відтепер прийшли з будь-яких країв назавжди уже піддані імператорського трону, і навіть якби щось змінилося, історія пересунула, припустимо, кордони, то Росія матиме право захищати своїх підданих дипломатично чи, в разі потреби, збройно.

Папуга знову залопотіла крилами і, перехиливши голову, підрозрілим поглядом втупилася в Судерланда.

– То найщиріший мій фаворит, – посміхнулася імператриця, киваючи на папугу. – Всі попередні зраджували, а цей, мій найвірніший коханець, мене любитиме завжди.

Папуга, наче розуміючи щось у сказаному, гонорово витягнув шию і закричав:

– Слався сим Екатерина!

Чи то навчитель його сам не вимовляв «р», чи така природа пташина, тільки виходило в нього «Екатегина».

Справдяться з часом слова імператриці, що пташина ця є найвірнішим і найкоханішим її улюбленцем. Збіжить більше століття, після жовтневого перевороту червоногвардійці конфісковуватимуть маєтність старовинних родів. У домі князів Салтикових почистять усе, до останньої голочки, а як вже на порозі стоять, то гукне вслід бабуса:

– Як забрали усе, то нате і птаху – вона теж історична цінність.

– Революція не потребує такого добра, – шкірив зуби з потіхи червоногвардієць.

– Нічого витрішки продавати, то, до вашого відома, папуга самої Катерини Великої.

Мов на ствердження сказаного престарілою господинею, птаха змахнула облізлими з старості крилами і закричала:

– Слався сим Екате-г-г-гина!

Посміхнувшись, вояки забрали-таки клітку з мишавим, облізлим, з бильмом на оці папугою. Щоправда, птаха небавом чи то не забажала чекати світової революції, чи то від червоногвардійського харчу, але тижнів за три околіла.

Так скінчилася історія останнього коханця імператриці.

37

Ще на початку засідання Державної ради при імператриці в князя Потьомкіна раптово засвербіло вибите око, – геть так засвербіло, мов яка порошок втрапила в нього. То було неможливо, бо воно завжди перев'язане навскіс щільно тасьмою, попри те свербіння дужчало і переростало в біль. Він потер долонею око поверх тесьми і на якийсь час трохи притишив сверблячку.

«Кепська ознака, – подумав князь, – Подейкують у народі, якщо засвербіло око – на сльози. Але то все бабські вигадки».

Потьомкіну сьогодні належало доповідати про становище в Малоросії.

– Побідоносна війна закінчується, запорізькі козаки своє діло зробили, – князь мав добру пам'ять і безпомильно називав кількість військ, міста і навіть урочища, де велися найважчі бої. – Настав нарешті момент зліквідувати Запорізьку Січ. Вона для нас є смутою, – не встигне десь дворянин покарати свого селянина, як він уже у бік запорізьких степів позирає. Часто-густо розпорядження з Петербурга не виконуються або виконуються зі властивою хохлам хитрістю – і крайнього знайти не вдається. Особливо тривожить заселення іноземцями півдня Малоросії, бо тільки прибуття одних німецьких сімей очікуємо до ста тисяч. А Калнишевський, догідливо киваючи головою в наш бік, насправді посилено колонізує південь краю запорізьким людом – тільки за останній час його стараннями з'явилося сорок п'ять таких сіл і більше п'яти тисяч хуторів. Тому раз і назавжди слід розрубати запорізький вузол.

Він говорив переконливо, бо ніхто стільки не сколесив курними південими шляхами і ніхто краще не знав, що діється в тому краї. Раптом Потьомкін серед присутніх уздрів старенького архієрея, вельми подивувавшись цьому, бо Державна рада не душпастирське діло, не парафіяльна сходка; в нього аж в голові зашуміло, коли той архієрей насмілився навіть перебити його:

– Князю, не роби кривди людям, не ступай на дорогу зла... Ти ж у кіш кошовим Грицьком Нечесою записався, а Калнишевського звав «милостивим батьком», – говорив докірливо архієрей. – А поклонись кривді – то й кості твої земля не прийме, а нащадки іменуватимуть князем тьми...

– Я князь Тавричеський! – зірвався було Потьомкін, та спохопився, протер долонею тепер уже здорове око – ніякого архієрея не було, привиділося просто серед будня-полудня.

Присутні на раді сановники знічено презирнулися, бо чого ж ото посеред доповіді титулом козиряти, а подивована довшою паузою імператриця не забарилася зіронізувати:

– Та знаємо, князю, всі ваші поважні титули. Але що ви пропонуєте?

Вибачившись і поскаржившись на перевтому, Потьомкін чітко виклав, як задіяти війська Текелі та Прозоровського і що робити із самим Калнишевським. Суперечки великої не було, бо таки годі придумати слушнішого часу, кожен подумки лише прикидав, як то ділитимуть неймовірного обширу землі й усе суще на тій землі.

...Погоджене на Державній раді здійснювалося, як ніколи, під невсипущим оком. П'ять колон майже сотисячного війська Петра Текелі прискореним маршем рушили до Січі й оточували її з різних боків. Але будь-які дії серб Текелі остерігався чинити, доки Прозоровський своїми військами не займе козацькі паланки – кожен загарбник знає, як стрімко може спалахнути полум'я народного повстання і як непросто гасити те полум'я навіть солдатськими шинелями.

Тим часом на Січі йшла старшинська рада.

– Хай нам і очі випечуть, а Січ-матір не віддамо, – затялися одні.

– Братове, нас кілька тисяч, а москаля як мошки, – застерігали обережніші.

– Не віддамо Запоріжжя доки світ-сонця буде...

Калнишевський не збивав із мови жодного, навіть, найгарячішого, за свої вісім із половиною десятків літ у яких тільки бувальцях не доводилося бувати. З життям своїм він не раз прощався, а інколи й прощати-ся бракувало часу. Але так тяжко ще не траплялося,

краще б він не дожив до цього дня... А якщо судилося дожити, то має прийняти рішення, гідне його високих літ, чого б йому це не вартувало.

Сон такий дивний минулої ночі побачив. Явився йому архієрей, напрочуд схожий на митрополита Арсенія, і наче продовжується остання розмова з ним.

– Буде ще час збирати каміння, Петре, – Арсеній із тих далеких часів не змінився ніяк, хіба обличчя чомусь посіріло, наче десь у напівтемряві. – Тільки треба вірити і дожити.

А на раді старшинській ще більше запалилася суперечка, коли слово дійшло до панотця Володимира, що ділив з козацтвом радість і горе.

– Смирення врятує нас, – сказав панотець і обурено, розтривожено загуділа рада; та архімандрит на те не зважав. – Не уподобимося ворогові, не проллемо християнської крові.

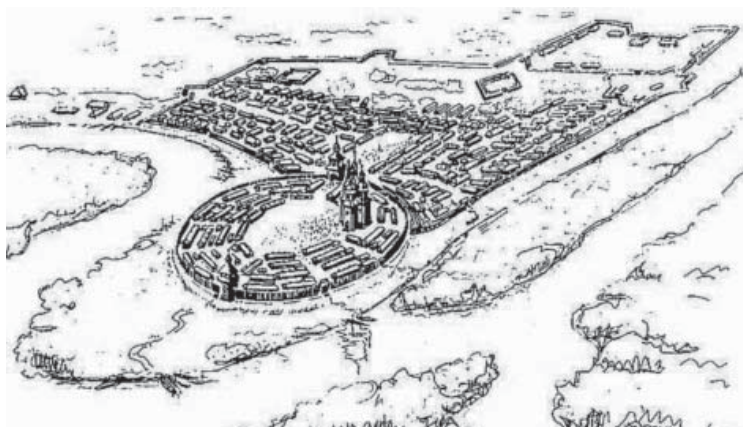
Бувале козацтво, для якого слово панотця завжди ваговите, ладне зараз його на шматки порвати.

– Та він же московський шпик! Шпега він!

– Братове, – врешті сказав Кальнишевський. – Нема тої сили в нас, щоб дати бій. Послухайте, діти, мою сиву голову... Як поляжете тут, хай навіть із одвагою, то де ж діти візьмуться, хто цю землю догляне... Не чужинцеві ж тут хазяйнувати.

Помовчав кошовий, а тоді додав присмирілим.

– Мойсей зі своїм людом сорок літ із неволі йшов, а вам, може, й більше доведеться. Що ці зайди із Січі зроблять – волю навіть не говорити. А куди іти – хай вам серце підкаже...

Запорізька Січ

Наступного дня старшина виїхала до Текелі. Кошового чекали вже Соловки, військового писаря Івана Глобу – Туруханськ, а суддю військового Павла Глобу – Тобольськ.

У Січ мошкаркою посунули прийшли – вивозили боеприпаси, клейноди, прапори, архіви запорізької військової канцелярії, засипали пушкарню. Чимало набилося в церкву, та не молитися, а поспіхом одне перед одним пакували в свої похідні мішки срібло й золото з церковного начиння.

Вдалося козацтву вихопити тільки ікону святої Січової Покрови.

– Йдіть, куди серце підкаже, – равав побратимам кошовий.

Пішли насамперед до Текелі.

– Пустіть, генерале, риби нам заготовити, бо все добро ваші вичистили.

Риби генералові було не шкода.

Десятками вдень, а тисячами вночі рушили козаки із Січі в землі турецькі.

Звісно, на всіх ніяк не вистачало чайок, рушили пішки: перехрестилися і вклонились своєму краєві. «Року 1775-го, із Запоріжжя вийшло в турецькі землі близько 5 000 козаків», – писали сучасники.

Чималі ватаги попрямували до Дністровського лиману, в місто Акерман. Тутешній паша із розумінням поставився до людської біди, допоміг їжею і чим міг, дав дозвіл стати кошом. Запорожці, звиклі до походів, одразу розбилися на курені, а ще вибрали сорок душ достойного козацтва у депутацію до султана.

Султан не відмовив, гарантував їм віру, військовий устрій, поміг одягом і виділив під Січ острів Святого Юрія у гирлі Дунаю, та ще степ біля південної його притоки. Військо отримало звичні клейноди – булаву, бунчук та корогву, яку висвятив Константинопольський Патріарх.

Стікався люд з України в нову Січ, брели під шпарким південим сонцем, далекими степовими дорогами козаки та їхні сім'ї – ікону святої Січової Покрови пішки туди принесли.

А на їхній землі у прийшлого люду були свої клопоти, чвари і розбірки, доки загарбане якомсь поділили. Генерал-прокурор князь В'яземський відрізав собі

Хутір Війська
Запорізького
на Дніпрі.
Фото. 1916 р.

двісті тисяч десятин, князь Потьомкін – сто п'ятдесят тисяч, а кожному російському дворянинові виділялося щонайменше півтори тисячі десятин, аби він тільки перевіз сюди хоча б три російські селянські сім'ї. Всього ж так поділили чотири з половиною мільйони десятин української землі.

Інші ж клопоти були дещо дрібніші: чималенько церковного майна осіло в князя Потьомкіна, і вже навіть як козацький люд біженцями рушив до Туреччини, від князя Григорія «прибывшие Словянской провинциальной канцелярии майор Григорий Борзенко и комиссар Иван Деряев выбили в той церкви из мест все образа в серебряных ризах и взяли их с собой. Вместе с тем они взяли ещё серебряные врата, чаши и прочие вещи в опустевшей запорожской ризнице оставшиися». Так описує господарювання П. Короленко, який звертає увагу на подробиці. Поруйновані козацькі кладовища, князю В'яземському на будівництво помістя на фундаменти пішли кам'яні могильні хрести і надгробки. П. Короленко згадує також керуючого помістям князя А. В'яземського, якому тоді належало село Покровське, Івана Розельнланцера, який «побил самые большие той церкви колокола и медь продал в Польшу жидам по 11 рублей за пуд»...

38

Вона не могла цього разу приховати хвилювання торжества у голосі, аж зуби зціпила, так стримувала радісну усмішку, та марне; імператриця диктувала таємний наказ:

Маргіналиї

Тадеуш
Костюшко
(1746–1817)
в мундирі
генерал-майора
коронних військ
Речі Посполитої
з американським
орденом
Цинцината
за участь у війні
за незалежність
США

«Главного польского бунтовщика Костюшко с его секретарем Немцевичем и адъютантом Фишером отправит в Санкт-Петербург. А как сей секрет есть великой важности и для того везется под чужим именем, то с самого места имеет сказать всем, что это есть раненый в Варшаве господин генерал-майор и кавалер Милошевич, на имя которого и подорожная прилагается. Наистрожайше предписываю иметь над ним непременно бдение ... чтобы Костюшко отдельно от других везен был и чтоб ... не спускано день и ночь был под глазами стерегущего офицера, и никто бы из обывателей видеться и переговариваться не имел случая».

То здобуто ще одну прекрасну вікторію, зроблено ще один крок у творенні величного міфу її імперії та істинно Катерини Великої. Бунтівна Польща поставлена на коліна, її народний ватаг Тадеуш Костюшко в полоні. Як же, така знаменитість... Уславлений бригадний генерал Америки, що збудував всесвітньо знаний тепер, неприступний Вест-Пойнт, а віднедавна оголошений французьким Конвентом почесним громадянином Франції – нині звичайнісінький її полонений, стане в'язнем Петропавловської фортеці.

У нещасливому бою під Мацеєвицями Тадеушеві Костюшку довелося непереливки. Бій, що почався з росіянами з досвітка, до середини дня йшов із змінним успіхом, та багатократна перевага в артилерії російського генерала Ферзена робила все рідшими ряди польської кінноти і косіньєрів.

Костюшко, притискаючись до гриви коня, стрімко мчав полем битви; він мчав на інший фланг, якимось підсвідомим чуттям обминаючи вибухи ядер, що шматували осінню землю і з болісним стогоном чорними стовпами знімали її у небо. Він уникнув вогню гарматного, та куля з мушкета звалила коня – і той разом з вершником клубочком покотився полем. До Тадеуша, забачивши таке, поспішила російська кіннота.

Пересилюючи біль, Костюшко вклав цівку пістолета у рот і натиснув курок.

Осічка...

Тим часом підскочили російські кіннотники, один вистрілив у нього, інший вдарив для певності пікою, а ще інший з відтяжкою рубонув палашем.

– Добрі чоботи в цього пшепердельніка, – знімав перший взуття з неприємного Костюшка. Другий, повернувши кишені, золотим годинником тішився. Третій же поспіхом стягував персня з пальця, а забачивши напис на ньому, то тільки підсвиснув подивовано.

На персні було викарбувано: «Вітчизна – захисником своїм».

Костюшко нагороджував своїх побратимів такими перснями замість медалей.

Імператриця знала, як тяжко було гасити полум'я повстання, може, інколи й пересолювали при цьому. Вистріляли мирних людей Кобрин і Малорити, вулицями Варшави носили нанизаних на багнети немовлят, а вбитих поляків у варшавському передмісті для остраху Суворов хоронити заборонив – що вдіяти, на війні як на війні.

Російський генерал фон Клуген про ті події напише: «Наши солдаты стреляли в толпы, не разбирая никого – и пронзительный крик женщин, вопли детей наводили ужас на душу. Справедливо говорят, что пролитая человеческая кровь возбуждает до опьянения... «Нет никому пардона», – кричали наши солдаты и умерщвляли всех, не различая ни лет, ни пола...»

Імператриця має достойно оцінити вклад Суворова, указ уже заготовлений про дарування йому Кобринської волості з 13 279 душами лише «мужеска полу» кріпосних.

Цей третій поділ Польщі, думалося їй, має бути довіку останній, а трон надто гордих польських королів займе своє місце у нужнику замість стільчика.

Вона навіть довершила те, що розпочали її попередники і не змогли довести до кінця. Знищивши Запорізьку Січ, стерши з карти Європи Польщу, імператриця взялася заразом на місце поставити таких же непокірних литвинів з Білої Русі. Цар Олексій Михайлович, пройшовшись тим краєм, з двох мільйонів дев'ятисот тисяч залишив живими литвинів мільйон триста п'ятдесят, а ще скільки погнав із собою, бо віддавна ще московські стрільці продавали на астраханських ринках литвинів у перське рабство по три рублі за душу. Петро I, відступаючи, підірвав полоцьку Софію, бо ж не може хтось мати древніших храмів, аніж у столицях імперії. Саме вона завершила їхню справу,

фаворитам роздасть тисяч двісті литвинських душ, а різним російським поміщикам ще до півмільйона кріпосних набереться.

...Продовгувате обличчя статс-серетаря ще більше видовжилось, коли він подав Катерині Другій аркуш паперу, зовсім чистого, тільки три слова поспіхом написані.

– Вам лист, ваша імператорська величносте. Накажете відповісти?

Імператриця впізнала почерк Суворова: «Ура! Варшава наша!»

– Пиши, – посміхнулася потішено. – «Ура! Фельдмаршал Суворов!»

Імператриця вміла достойно нагороджувати вірних підданих, присвоївши в такий спосіб високе військове звання.

Вона тепер все може, вона всіх перемогла.

Чотирнадцять разів вставав з могили її чоловік і під іменем Петра III піднімав чергове повстання. Найважче було з п'ятим, Пугачовим, та з наступниками стало легше після вироку: «Емельку Пугачёва четвертовать, голову воткнуть на кол, части тела разнести по четьрём частям города и положить на колеса, а после на тех местах сжечь».

Тепер чоловік веде себе чемно, смиренно лежить собі під ваговитою кам'яною плитою.

Чумний бунт,
під час якого
загинув
московський
митрополит
Амвросій. 1771.
Акварель
Е. Лісснера.
Кін. XIX ст.

Маргіналії

Голову митрополита Арсенія Мацієвича вона, звісно, не могла так покласти під сокиру ката, як інші лягали. Але немає різниці, зрештою, між чоловіком і митрополитом: обоє в кам'яних мішках, і до смерті в Ревельській кам'яниці Арсеній не зміг навіть відізватися до будь-якої живої душі – заборонялося ставити в охорону, хто б одне бодай знав російське слово.

Всі вікторії за нею, найвеличнішим мужем на ім'я Катерина...

39

Тим часом спливали роки, відшуміло багато подій відтоді, як судили Арсенія Мацієвича. І диво дивне: всі гіркі на суді пророцтва митрополита справджувалися. Спочатку так негадано помер у дорозі Гедеон, тоді впала церква Трьох Святителів, що поряд з Хрестовою палатою, де судили Мацієвича. Преосвященний Димитрій у розквіті сил і слави нагло захворів: де не взялася гарячка, почав пухнути язик. Лікарі денно іночно клопоталися біля нього, як біля найповажнішої персони в державі, бо він таки і справді набув неабиякого впливу при дворі імператриці. Але ніякі пілюлі чомусь не допомагали Димитрію, язик все товщав і вже не вмещався в роті, він задихався, обличчя від того синіло, вимовити йому якесь слово було вельми непросто, немов камінь поклав собі під язик.

– Казав же тоді митрополит... – тільки й прохрипів ледве чутно та малорозбірливо Димитрій і, хапнувши ще кілька разів судорожно повітря, помер.

Недобрі балачки пішли у народі про смерть Гавриїла. Мовляв, відбив він у келійника свого коханку і той у нападі люти задушив його подушкою.

– За твою Іродіаду твій суперник задушить тебе, – переказували навіть через десятиліття митрополиче пророцтво.

На Амвросія біда вирвалася вже в час розгулу чуми, і якби вже від хвороби, то не так було б кривдно. Пущена чутка, що порятунок дає ікона Божої Матері біля Варварських воріт погнала туди силу-силенну люду. Владика Амвросій був людиною освіченою і розумів всю небезпеку такого скупчення – він наказав перенести ікону в церкву Святих Кіра та Іоана.

– Владика гроші Богородиці забирає! – підпалив роз'ятрений натовп чийсь вигук.

Повсталий люд ввірвався в Чудів монастир, обшукав Амвросія по всіх закутках і, не знайшовши, полишив його розчарований. Розгромивши винні погребі, бунтівники подалися в Донський монастир, бо пішла чутка, що владика переховується там.

Амвросій спробував вирватися з Москви, та було вже пізно... Владика причастився і заховався на хорах.

Тупіт ніг і незвичний для храму гам, марне вговорювання роздражненого люду настоятелем, ось уже кроки чути на східцях до хорів... Владика, згорнувшись в клубок, пошепки молився, благаючи Всевишнього простити йому всі провини і зраду митрополита Арсенія серед інших його гріхів.

– Тут він! Тут грабіжник Боголюбської Богоматері! – мало не над головою торжествуюче закричала погоня.

Архієпископа схопили і, як мішка з картоплею, потягли вниз; його волокли за ноги і владика боляче головою бився об східці. А на монастирському подвір'ї на нього, лежачого, посипався град стусанів. Хто бив ногами, хто палицею, але Амвросій вже перестав відчувати біль, тіло було неначе не його, а якийсь зовсім чуже, якого навіть не шкода; замість болю припікала душу незрозуміла ядуча гіркота. А ще перед зомлінням він побачив зблиск ножа в руках якогось чоловіка з дикими, налитими кров'ю очима і десь здалеку долинув знайомий голос:

– Не ступай же на ту стезю, благаю тебе, Амвросію...

У князя Потьомкіна довший час складалося все добре... Батальні успіхи на півдні приносили нові ордени й маєтності, а ще чарівна Софія Вітт, чергова його пристрасть, п'янила голову. Потьомкін усерйоз розмірковував щодо одруження з нею та коронування на нове царство. У нестримних мріях своїх він уже бачив відроджену Візантійську імперію. Адже за легендою, давньогрецька цивілізація зародилася саме в Північному Причорномор'ї, а вже звідти поширилася на землі історичної Еллади. Десь тут поблизу древньої Ольвії має бути столиця нової імперії, найкраще, певне, у Миколаєві, улюбленому його місті.

І хоч у нових задумах не лишалося місця імператриці Катерині, вона продовжувала надсилати турботливі

листи, навіть лікаря молодого прислала із Петербурга Потьомкіну.

Якісь химерні, незрозумілі події почали траплятися негадано. На похоронах принца Віртенберзького, брата княгині Марії Федорівни, у місті Галаці після відспівування до Потьомкіна замість його розкішної карети підїхала карета похоронна, для мерців.

Князь сторопів, аж позадкував і перехрестився, холод спину узяв, ніби хто хлюпнув води: еством він зрозумів, що трапилася з чиеїсь вини помилка, але жах від того не меншав.

Помер князь раптово в степу, і хоч набігали напередодні напади гарячки, та все ж не збоївся дороги, навіть гуся цілісінького вправ перед тим.

Поховали його чомусь не в улюбленому Миколаєві, а в Херсоні, в місті, яке князь не любив і називав «домовиною».

Архієпископ Амвросій у поминальній промові над тілом покійника говорив щиро і схвильовано:

– Імператриця залишилася без радника, сподвижника і друга.

У натопці ж люду тим часом зловмисники перешіптувалися: «Князя отруїли, то справа отого молодого лікаря, що прислала Катерина». Але ніхто ще не народився і не помер, щоби його не обговорили.

Несподіваним було інше. Видіння Потьомкіна на Державній раді, коли він викладав план знищення Запорізької Січі, справдилося: спочатку в гамбурзькому журналі «Мінерва», а потім окремою книгою Гельбіга «Потьомкін Таврійський» вийшли оповіді про його діяння, згодом книга багаторазово перевидавалася в Німеччині, Франції та Англії, зрештою була перекладена російською під назвою «Пансалвін – князь тьми» і пішла кочувати просторами імперії. Ім'я «князя тьми», яким автор охрестив Григорія, міцним і нерозлучним епітетом приклеїлося на століття до прізвища Потьомкіна.

З тілом князя Григорія також відбувалися незрозумілі пригоди. Поклали його в раку в церкві Катерини-великомучениці, імператриця замовила мармуровий надгробок, та він чомусь не був виготовлений ще п'ять років при її житті і Потьомкін залишався непохованим. Наступний імператор Павло I підписав наказ

Павло Петрович
— наступник
престолу

генерал-прокурору Олександрові Куракіну «дабы все тело без дальнейшей огласки в самом же том гробу погребено было в особо вырытую яму, а погреб засыпан землей и выглажен так, как бы его никогда не было». А на словах Куракіну сказано дещо інше:

– Знищити все, що нагадує про Потьомкіна, а кості розкидати по Чортовій ущелині.

Підібрав же народ ущелині назву... А тіло князя Григорія, між тим, уже шість років не приймала українська земля. При місяці могилу викопали і порожньою закопали.

Наступний імператор Олександр I розпорядився поставити пам'ятник Потьомкіну в Херсоні. Мав виготовити проект відомий митець І. Мартос, але робота не клеїлася, спадкоємці все сварилися за гроші. Труну не один раз відкривали офіційні комісії, перевіряючи останки, вісім разів, як підраховували історики, хоронили Потьомкіна, та все знаходилися якісь причини, щоб земля відторгала його прах.

Письменник Борис Лавренъов 1930 року якось зайшов у колишню церкву, на якій висіла табличка «Музей атеїзму», і ознайомився з експонатами. У вітрині під склом він побачив потемнілий від часу людський череп і надпис «Череп любовника Катерини II Потемкіна». В іншій вітрині залишки одягу, панчіх і туфлів, ще в іншій – людський скелет із зітлілими шматками м'язів. Напис той самий: «Кости любовника Катерини II Потемкіна».

У місцевого священика довгий час зберігалися поховтілі фотографії розкопок могил: селяни стоять над скелетами у залишках мундирів катерининських часів і поряд видніється шкірянка чекіста – гідного спадкоємця Таємної експедиції Катерини II і князя Григорія Потьомкіна.

40

Пізннього осіннього вечора все стихло в палаці, імператриця вже давно була в опочивальні, не спали тільки чергові фрейліни. Тишу, що вляглася у величезній будівлі, хіба зрідка порушувало легке та незлобиве потріскування дров у грубках.

Раптом двері опочивальні відчинилися, вийшла імператриця зі свічкою у руках і направилася до тронного залу. Фрейліни були подивовані таким пізнім виходом, а потім довгою відсутністю імператриці.

Їхні вагання та перешіптування перервав дзвінок з опочивальні, яким зазвичай викликала прислуга.

Фрейліни переступили поріг – і мало не склякли з переляку. Імператриця, яка щойно пройшла повз них у нічному вбранні й зі свічкою у руках, насправді лежала в себе в ліжку, начебто нікуди й не виходила.

– Хто там вештається та не дає спати? – невдоволено жмурилася спросоння вона на фрейлін.

Ті зам'ялися, то віднікувалися, то щось мимрили собі під ніс, тільки розпалюючи цим цікавість Катерини, яка щось запідозрила і врешті наполягла розказати всю правду.

Фрейліни змушені були оповісти про щойно бачене видиво.

– Допоможіть вдягнутися! Швидко! – Сон де й дівся в імператриці.

Вони гуртом пройшли в тронний зал, двері його були напівпрочинені, і остовпіли, ледве переступили поріг.

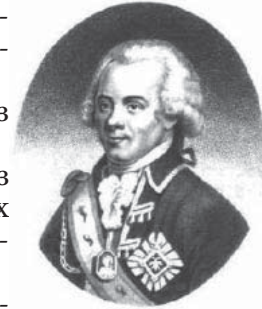
Величезний зал був освітлений небаченим досі тут якимось зеленкуватим, примарним і мерехтливим світлом, а на троні сиділа... імператриця Катерина II.

Сторопіла вся, охоплена жахом, від якого стягувалася шкіра на голові і дерев'яніло все тіло, дивилася імператриця завороженим поглядом на саму себе, на свого двійника, що незрушно сидів на троні, під нереально зеленкуватим, якимось потойбічним світлом; вона дивилася і не могла відвести очей, мов пороблено було якоюсь ворожкою або той погляд утримували невидимі, незнані і потужні магніти, аж доки не зомліла.

А ще за якусь хвилю не стало ані примарного світла, ані іншого видива, тронний зал був порожнісінький, як і сам трон, свідомість повернулася до імператриці.

Фрейліни перехрестилися і поклялися про видиво ніколи й нікому не прохопитися і словом.

Імператриця від баченого відійшла хіба днів за два, коли вранці прокинулася зі свіжими силами, знову бадьорою, готовою до нових клопотів. Вона випила кофейку, перекинулася жартом з камердинером і направилася

Російський імператор Павло I

в туалет. Зручно всівшись на троні польських королів, що слугував їй за стільчика у клозеті, вона напружилася справити нужду, як раптом щось сталося, немов якась іскорка затріщала у скроні. А далі зашумеляло у голові, світ похитнувся і став колихатися, потім і зовсім поплив, некеровано так, наче човен, що втрапив у бурхливу річкову круговерть; де не взялися над нею зграї круків, навіть не круків, то тільки зовні нагадували їх, радше лиховісних якихось кажанів із перетинками на крилах: вони кружляли над нею із моторошним криком, випускали великі чорні пазурі, намагаючись все схопити її, та вона якийсь час встигала ухилитися й вивертатися, аж доки не впали сутінки і не настала темрява...

Камердинер Захар Зотов довго і терпляче чекав імператрицю, поки тривожно не тьохнуло серце і він зважився, щомоці вдаривши плечем у двері, вломитися в туалет.

Імператриця лежала на підлозі, обличчя було бурячковим, а з горла виривався болісний хрип.

Знялася тривога, поприбігали придворні, і обважніле тіло витягнули з туалету, але навіть шестеро чоловік не змогли підняти його на ліжко, тож постелили просто на підлозі саф'яновий матрац і поклали на нього імператрицю.

А далі палац загудів як вулик: бігали кур'ери, мчали гінці з донесеннями до сина Павла в Гатчину, прибували придворні.

Біля тіла поралися лікарі. Вони прикладали до ніг шпанські мушки, пускали кров з руки. Але в очах лікарів надія навіть не проглядалася.

О дев'ятій вечора лейб-медик сповістив, що імператриця помирає. Марно очікував у куточку владика, який мав висповідати імператрицю, але вона так і не прийшла до пам'яті. Ще пробував причастити її, та не вдалося, бо, як записав придворний очевидець, цього не сталося «по причине пены, которая выходила изо рта».

І згадалися владиці слова митрополита Мацієвця, мовлені докірливо на тому давньому вже, преданьому суді: «Помреш ти без християнської сповіді та причастя».

...А в наступні дні йшли звичні і водночас такі незвичні приготування до похорон імператриці.

Нечуване дійство творилося на очах у тисяч людей. Встав з могили імператор Петро III. Син, як і багато хто в Росії, знав, що то матір убила батька. Посівши престол, Павло I вирішив не хоронити матір, доки не віддасть останньої шани батькові – він хоч тепер коронує його, бо задушили Петра II ще до коронування. Катерина II лежала в труні непохованою місяць.

Спішні гінці мчали в Москву по царські регалії, а тим часом з цвинтаря Олександро-Невської лаври вивантажена труна доставлена і стоїть поряд з труною імператриці Катерини II. Вбивця і жертва, чоловік і жінка таки зустрілися...

– Хто понесе корону? – перепитали на початку церемонії імператора Павла.

– Орлов, – відказав без вагань, вимовив задумане давно, притаєне в душі довгими роками.

Олексій Орлов брав імператорську корону у руки, наче та була розпечена, і вона справді пекла йому пальці й долоні, викликаючи неприродний, що морозив кров, підсвідомий тваринний жах. «Ти ще будеш коронувати того, чия кров на твоїх руках», – долинуло до Олексія з далечини трьох десятиліть сказане на суді митрополитом, долинуло, докотилося, як котиться лісом і переліском чийсь віддалений перегук.

41

Вопочивальню імператора ввірвалися стрімко, розчервонілі і збуджені від випитого, вони вже діяли без обережності.

Імператор Павло, зачувши грукіт, не встиг сховатися і стояв подивовано у нижній білизні перед ширмами.

– Ви арештовані, ваша величносте!

Імператор починав розуміти, що то коїться так негідно, став приходити в себе від несподіванки і, випрямившись, уже звичним владним голосом озвався до Зубова.

– Ви при своєму розумі, Платоне Олександровичу!

– Ти більше не імператор, – відрізав тут же від бігу по східцях розпашілий Зубов. – Олександр наш імператор!

В опочивальню ввалювалися один за одним змовники – Бенігсен, брат Платона Микола, Яшвіль, Татаринів, а як оточили імператора півколом, то Платон вийняв заготовлений наперед текст відречення від престолу.

Виведений із себе нечуваним і небаченим нахабством, імператор було замахнувся вже на Платона, але брат Микола вдарив по руці так, що та обвисла ураз ганчіркою. Павло ще встиг рвонутися до вікна і зачепити неушкодженою рукою шибку – забряжчало скло, але імператора тут же збили з ніг і він знову опинився у півколі змовників. Платон, гарячково шукаючи очима чогось замашного, раптом побачив золоту табакерку: удар у скроню – і Павло поточився, заплітаючись ногами, і гримнувся на підлогу.

– Залишиться живим – нам не жити! – крикнув Беннігсен.

У напівтемряві всі кинулися на Павла, лаючи і плюючи йому в обличчя, вони били його ногами то по черзі, то хто дорветься, Платон цілився усе нижче живота, подумки приказуючи: «Це тобі за відібрані у казну маєтки, а це тобі за вигнання моє за кордон!»

Імператорові сперш вдалося скрутитися у клубок, затуляючи обличчя ще не перебитою рукою, він крутився підлогою, силлячись ухилитися від ударів чи принаймі ослабити їх...

В запалі змовники навіть помітити не встигли, як імператор перестав крутитися і бодай якось боронитися, він уже був без пам'яті, але глухі удари ногами, наче в мішок із картоплею, все ще сипалися на бездиханне тіло.

Платон гамселив ногами ретельно, сам не віддаючи причини своєї злості, тільки один раз змайнула докірлива думка: нащо ж він так, то ж син тої жінки, якій божився в любові, яку пригортав і пестив, але ту зрадливу думку він загасив ураз, як єдиним подувом, на всі груди, гасять свічу.

Напівпритомного імператора ще спробували підняти, але вже на ногах він триматися не міг, склякали безсило вони самі собою, на якусь хвилю ще втримався лише на колінах. Тоді Платон з Миколою, схопивши шарфа, накинули на ший і здушили, притискуючи вузол коліном.

Наступного дня ошелешений люд дізнався, що імператор раптово помер від апоплексичного удару і тільки через півстоліття видавець Суворін випустить збірник документів «Цареубийство 2 марта 1801 года. Записки участников и современников». І там буде детально описано труп імператора: «На теле были многие следы насилия. Широкая полоса кругом шеи, сильный подтек на виске, красное пятно на боку, но ни одной раны острым орудием, два красных шрама на обеих ляжках; на коленах и далеко около них значительные повреждения, которые доказывают, что его заставили стать на колени, чтобы легче было задушить. Кроме того, все тело вообще было покрыто небольшим подтеками; они, вероятно, произошли от ударов, нанесенных уже после смерти».

А ще згодом стане відомо про приватну карету, якою син вбитого імператора Олександр переїде в Зимовий палац. Очевидців дивувало, чому карета була не придворна, на яких замість двох виїзних лакеїв стоятимуть два офіцери, в одному з яких упізнають генерал-ад'ютанта Уварова. Випадково така карета туди потрапити не могла, тільки через підйомний міст, і мала вона перевезти Павла після відречення. Ще згодом напишуть, що син таки давав свою згоду на позбавлення батька престолу, згоду на переворот з умовою зберегти життя батькові – хоча всі розуміли, що це неможливо. Герцен колись напише: «Александр позволит убить своего отца, но только не до смерти».

Від сина не відставала матір, убита звісткою про смерть чоловіка, вона вимовила найперше: «Ich will regirien!» (Я хочу царювати). Вона навіть хотіла вирватися на балкон, аби звернутися до війська, що вже оточував палац, та її не пустив офіцер Ф. В. Рідігер.

А ще через десятиліття ставитиме син пам'ятник батькові... Як тільки покривало з монумента спаде, то увесь велелюдний натовп уздрить на шиї імператора Павла вірвовку, що погойдуватиметься як грізний знак.

І зойкне від того люд, і знову згадає пророцтво митрополита Арсенія: «Задушили твої коханці чоловіка, вони ж і сина задушять...»

Обер-комендант Ревельської фортеці Фабіян фон Гізенгаузен вельми кривився на другий день Різдва – мало йому тут всілякої мороки, то ще привезли якогось Андрія Вралья, простого з вигляду дядька, який невідь що встиг накоїти. Той чоловік був вже старенький та слабосилий, а везли його в лютий мороз, тому в каземат внесли в'язня вже на руках.

Але фон Гізенгаузен знав, якого тюрмака доставили під його відповідальність і на його немолоду голову. Не зносити йому самому тої голови, якщо раптом арештант, мов птах, надумає і зуміє раптом випурхнути. Від лікаря, якого викликали без особливого поспіху, зажадали негайно розписку, що під страхом смертної кари ніколи й нікому не скаже про таємничого в'язня.

Караул над німецьким старцем наказано тримати лише з тих солдатів, хто й слова російського вимовити не здатен і не розуміє.

Так митрополит Арсеній Мацієвич опинився в кам'яній клітці, яку наче зіницю ока беріг після фон Гізенгаузена плац-майор Гібнер, а згодом – обер-комендант Бенкендорф.

За останнім присудом двері в каземат замурували, їжу подавали через маленьке віконечко. На вікні із залізними ґратами були вибиті шибки, тому єдиною гостею в кам'яний мішок митрополита могла завітати лише завірюха.

І все ж тутешній люд здогадувався, що за товстими мурами так ретельно охороняють не простого арештанта, цю немолоду людину висока влада вельми боїться. Якась добра душа примудрилася передати тюрмакові кошика. І коли митрополитові перестали давати не тільки одяг, але і їжу, він з віконця опускав на шнурочку той кошик і хтось милосердний клав чи то окраєць хліба, чи то й просто ставив стражденному воду.

Митрополит не бачив людського обличчя, не чув мови людської, він міг тільки дослухатися мови пташиної – горобці залюбки вицвірінькували безтурботно за ґратами на підвіконні, а одного разу голуб присів зі шкориною хліба. Він помуркотів, помуркотів, а тоді змахнув сизими крилами і полетів собі геть,

залишивши шкорину – чи то не був голодний і втрапив до неї інтерес, чи то надто черствим видавався той хліб і птах його не осилив. Арсеній мимоволі всміхнувся: бач, птаха небесна, і та розуміє біду, чим могла, тим і поділилася...

Митрополит мав більш ніж достатньо часу передумати ним прожити, перегорнути сторінку за сторінкою своє життя, як прочитану і добре вже знану книгу, та порозмислити над кожною тою сторінкою. А одного разу, якимось здрімнувши, приснився Арсенію дивний сон. Наче він знову сидить у затишному дворикові Києво-Могилянської академії, але вже не тодішній, зовсім юний, а теперішній, літами обтяжений, і знову явився йому той незнайомиць з довгим волоссям, що спадало на плечі; він заступив, певне, собою сонце, бо відсвічував його силует м'яким і легеньким сяйвом.

– Чи скористався, Арсенію, даром, що судився тобі ще змолоду? – поспитав незнайомиць.

– Так, – відказав твердо митрополит і опустив чомусь понуро голову.

– Тоді в чім твої сумніви?

– Мало люду слухалося моїх застережень, багато ж чинило, попри перестороги, велике зло і не йняло віри в неминучу кару.

– Помиляєшся, Арсенію. Ти ж сів Добро, а воно як повітря – його не бачить ніхто, та без нього немає життя. А ще сходять воно не тільки сьогодні чи по весні, сходи й ужинок бувають через роки і століття. Так встановив Творець... І хоч ти живцем замуrowаний, та не подужала світська влада з усім своїм злом та лукавством тебе, бо пиха її та торжество скороминущі, а Істина на віки віків...

Арсеній прокинувся, сон, як нечасто буває, цього разу не забувся, навпаки, ще довго відлунював голос незнайомця у його пам'яті. Розвиднілося на душі, настало облегшення навіть у вичахлому і вимореному його старечому тілі; він взяв камінець, що підвернувся під руку і на підвіконні, докладаючись як школяр, з натугою видряпав три коротких слова: «Благо, еси смирил мя».

А за вікном у молодому осінньому небі високо пропливав буслиний ключ. Митрополит провів його довгим поглядом, мов передавав останнє вітання рідній

землі через цих невтомних птахів – ще батько йому розповідав, що бусли у вирій збираються ключами зі скандинавських країн, навіть з Англії, з країв прибалтійських, і невидимою небесною дорогою мандрують на Волинь, тоді понад Прип'яттю, далі понад Дніпром, летять через море перезимувати в далекі полуденні краї, в Туреччину, інколи добираються навіть до Південної Африки, де зустрічатися можуть зі своїми індійськими буслиними родичами – то ж хай сила і міць, подумалося, не полишать ваші натруджені крила...

Арсеній зрозумів, що душі його вже небагато зоставалося замуруваній бути у цій кам'яній клітці.

Передостаннього дня лютого 1772 року митрополит, зібравши рештки сил, попросив сторожу покликати священика.

Вибили мур, де були колись двері, і настоятель Ревельської церкви ступив у кам'яницю. Він ледве ступив, як подив і жах водночас пройняв його: стіни і стеля кам'яниці сяяли якимось особливим світлом, а посеред тісної камери стояв архієрей в повному святковому облаченні, яке так само світилося неземним промінням. І ще вразила священика музика, яка лунала неголосно, але бентежно; звідкілясь лилися звуки, які умиротворяли, від яких на душі ставало легко й спокійно, музика церковна і начебто не церковна, музика високого неба, що тільки підкреслювала марноту сущого, минущість суєти людської.

З ляком і нерозумінням, куди його ото послали, кинувся священик назад до коменданта, і за короткий час у кам'яний мішок вони протиснулися вже удвох.

Але тепер вже не було архієрея в облаченні, стіни позолотою не сяяли, хіба бралися де-не-де зеленкуватим мохом, не чулося неземної музики – тільки поодаль якийсь бродячий музикант на старовинному тутешньому інструменті щось награвав сам для себе.

Замість архієрея на тюремному ліжку лежав хворий арештант в обтріпаному, зовсім невідповідному цій зимній порі одязі.

А як зімкнув після сповіді й причастя в'язень очі, то знову видалося священику, що то не просто звучить музика на нехитрому старовинному інструменті з-під пальців мандрівного музиканта, а якась інша, непосильна для творення смертній людині; музика,

від якої верталися світові первозданні кольори і звуки, бо десь дівалася зі снігів за вікном припала за зиму кіптява, небо прояснювалося й набувало своєї незмірної та неосяжно-глибинної голубизни, вся іржа і накіп спадали зі світу, а звук видавали не тільки струни, звучали дерева, сніги, птахи у високому небі, звучали навіть важкі та суворі, вкриті пліснявою і мохом мури – звучала музика високих небес і вічної незборимої Істини.

Заколот в Новій Січі 26 грудня 1768 р.

Маргіналиї

ЗАМІСТЬ ПРИМІТОК

ПРО ТІ ПОДІЇ І ЯВИЩА У РІЗНІ ЧАСИ ПИСАЛИ...

У депеші міністру іноземних справ від 23 липня 1762 р. французький посол у справах Росії Лоран Беранже:

«Что за картина предстает взорам всей нации! С одной стороны, внук Петра I, свергнутый с престола и преданный смерти; с другой, внук царя Иоанна, томящийся в оковах, в то время как принцесса Ангальт-Цербстская присваивает себе корону, начиная царствование с цареубийства».

К.-К. Рюльєр, секретар французького посла, «Переворот 1762 года» (с. 68–69):

«Нельзя достоверно сказать, какое участие принимала императрица в сем приключении; но известно, что в сей самый день, когда сие случилось, государыня садилась за стол с отменной веселостью. Вдруг является тот самый Орлов, растрепанный, в поту и пыли, в разорванном платье, с беспокойным лицом, исполненным ужаса и торопливости. Когда только он входил в комнату, то быстрые и сверкающие глаза его уже искали императрицу. Не говоря ни слова, она встала, направилась в кабинет, куда за нею и последовал Орлов; через несколько минут она позвала к себе графа Панина, который был уже наименован ее министром. Она известила его, что государь умер и советовалась с ним, каким образом сообщить об его смерти народу. Панин

Маргіналиї

советовал пропустить одну ночь и на другое утро объявить сию новость, как будто сие случилось ночью. Приняв сей совет, императрица возвратилась с тем же лицом и продолжала обедать с той же веселостью. На утро, когда узнали, что Петр умер от геморроидальной колики, она показала с заплаканным лицом и возвестила о постигшей ее печали».

З листа Катерини II баронові Грімму:

«...половина тех, кто еще в живых, или дураки, или сумасшедшие; попробуйте, коли можете, пожить с такими людьми!»

О. Пушкін про часи правління Катерини II:

«Екатерина уничтожила звание (справедливее, название) рабства, а раздарила около миллиона государственных крестьян (т.е. свободных хлебопашцев) и закрепостила вольную Малороссию и польские провинции. Екатерина уничтожила пытку, – а тайная канцелярия процветала под ее патриархальным правлением; Екатерина любила просвещение, – а Новиков, распространивший первые лучи его, перешел из рук Шешковского в темницу, где и находился до самой ее смерти. Радищев был сослан в Сибирь...»

Характеристика Катерини II О. Пушкінім:

«Голос обманутого Вольтера не избавит ее славной памяти от проклятия России»;

«Самое сластолюбие сей хитрой женщины утверждало ее владычество. Производя слабый ропот в народе, привыкшем уважать пороки своих властителей, оно возбуждало гнусное соревнование в высших состояниях, ибо не нужно было ни ума, ни заслуг, ни талантов для достижения второго места в государстве».

О. Герцен про часи царювання Катерини II:
«...тянулася одна непрерывная оргия вина, крови,
разврата»;
«Історію Катерини II не можна читати при дамах».

Син боявся отруєння матір'ю, Катериною II.
Л. Л. Беннігсен, генерал при правлінні імператриці Катерини II: «Павел підозревав даже Катерину II в злом умисле на свою особу... Однажды он пожаловался на боль в горле. Екатерина II сказала ему на это: «Я пришлю вам своего медика, который хорошо меня лечил». Павел, боявшийся отравы, не мог скрыть своего смущения, услышав имя медика своей матери. Императрица, заметив это, успокоила сына, заверив его, что лекарство – самое безвредное и что он сам решит, принимать его или нет. Когда императрица проживала в Царском Селе в течение летнего сезона, Павел обыкновенно жил в Гатчине, где у него находился большой отряд войска. Он окружил себя стражей и пикетами, патрули постоянно охраняли дорогу в Царское Село, особенно ночью, чтобы воспрепятствовать какому-либо неожиданному предприятию. Он даже заранее определял маршрут, по которому он удалился бы с войсками своими в случае необходимости: дороги по этому маршруту, по его приказанию, заранее были изучены доверенными офицерами».

Вольтер про Росію:
«Звичаї там такі ж важкі, як і клімат: заздрість до чужинців – крайня, деспотизм – безмірний, суспільство – нікчемне».

Историк і публіцист, кн. Щербатов у своєму трактаті «О повреждении нравов» пише про Катерину II:

«Имеет ли она веру к Закону Божию? Но – несть! Упоена безрасмысленным чтением новых писателей. Закон христианский (хотя довольно набожной быть притворяется) ни за что почитает. Коль ни скрывает своих мыслей, но оное многожды в беседах ее открывается... И можно сказать, что в царствование ее и сия нерушимая подпора совести и добродетели разрушена стала».

Карл Массон писав так про час правління Катерини II:

«...в особенности был бедственен для народа и империи. Все пружины управления были испорчены: всякий генерал, всякий губернатор, всякий начальник департамента сделался в своей области деспотом. Чины, правосудие, безнаказанность продавались с публичного торга. До 20 олигархов под предводительством фаворита разделили Россию, грабили или позволяли грабить финансы и состязались в грабительстве несчастных».

О. Герцен про моральні устої царювання Катерини II:

«Тупоумные принцы, едва умевшие говорить по-русски, немки и дети садились на престол, сходили с престола... горсть интриганов и кондотьеров заведовала государством».

ЯК ПОЧИНАЛОСЯ РУЙНУВАННЯ ЦЕРКВИ

К. Валишевский «Иван Грозный» (стр. 275–276):

«...началась военная езекуція, предъ которой блѣднѣли ужасы первого ливонского похода. Послѣдовалъ систематическій разгромъ всей области: отъ Клина до

Новгорода царь оставилъ за собой пустыню. 2 января его передовые отряды показали подъ стенами города и окружили его со всехъ сторонъ. Пригородные монастыри были преданы разграбленію и до 500 монаховъ были уведены. На другой день опричники проникли въ городъ, собрали всѣхъ священниковъ и дьяконовъ и поставили ихъ рядомъ съ монахами на правѣжъ. Ихъ били съ утра до вечера, требуя по 20 р. выкупа за каждого. Какъ можно судить по документамъ, между ними нашлись счастливыя, которые избѣжали пытки, уплативъ требуемую сумму. Другихъ ждала страшная участь. Царскіе пристава рыскали по домамъ и стогнали жителей въ место, обнесенное оградой и охраняемое войсками. Въ пятницу 6 января прибылъ самъ Иванъ съ сыномъ и 500 стрѣльцовъ. Онъ приказалъ бить палками до смерти всѣхъ монаховъ... Трупы ихъ были развезены по монастырямъ и тамъ погребены. Наступила очередь бѣлаго духовенства. Въ воскресенье утромъ передъ обѣдней архіепископъ вышелъ съ крестнымъ ходомъ на-встрѣчу царю на волховскій мостъ и собирался благословить его. Иванъ не принялъ благословенія и назвалъ его «волкомъ хищнымъ». Но все-таки приказалъ ему служить обедню у св. Софіи. Онъ намѣревался повторить сцену расправы съ Филиппомъ. Царь принялъ даже приглашеніе отобедать у владыки. Онъ казался веселымъ и кушалъ съ охотой. Вдругъ среди трапезы онъ громко вскрикнулъ. По этому знаку опричники принялись исполнять то, что имъ было заранее приказано. Весь домъ архіепископа подвергся разгрому. Съ него самого сорвали одежду и вмѣстѣ с челядью бросили въ темницу. Въ слѣдующіе дни терроръ достигъ ужасающихъ размѣровъ. На главной городской площади было сооружено подобіе трибунала, окруженное орудіями пытокъ. Царь приступилъ къ быстрому суду. Горожанъ приводили сотнями, пытали, жгли на маломъ огнѣ съ утонченными приѣмами, затѣмъ почти всѣхъ приговаривали к смѣрти и везли топить. Окровавленные жертвы привязывались к санямъ и ихъ по крутому откосу спускали къ быстринѣ, где Волховъ никогда не замерзалъ. Несчастные погружались въ пучину. Младенцевъ топили, привязавъ ихъ къ матерямъ. Опричники съ пиками стояли на лодкахъ и наблюдали, чтобы никто не спасся. По словамъ третьей

новгородской летописи избіение длилось пять недѣль, и рѣдкіе дни на тотъ свѣтъ не отправлялось человекъ 500–600. Иногда число жертвъ возрастало до полуторы тысячи въ день. Первая псковская летопись говоритъ, что въ общемъ погубило около 60000 человекъ обоого пола... Какъ бы то ни то было, отвратительная резня достигла ужасающихъ размеровъ, и когда Ивану больше некого было убивать, онъ обратилъ свою ярость на неодушевленные предметы. Съ особымъ звѣрствомъ обрушился онъ сначала на монастыри, предполагая тамъ измѣну. По той же, вероятно, причинѣ онъ принялся уничтожать торговлю и промышленность этого большого города. Всѣ лавки въ городѣ и въ пригородахъ, а вмѣстѣ съ ними и дома, были разграблены и разрушены до основанія. При этомъ разрушеніи присутствовалъ самъ царь. Опричники же, если вѣрить летописямъ, рыскали кругомъ верстъ за 200–250 отъ Новгорода и вездѣ дѣлали тоже самое... Новгородъ никогда уже не оправился отъ нанесеннаго ему удара».

К. Валишевский «Иван Грозный» (стр. 113–114):

Особенно уничтожались и преследовались люди большого ума. Такъ архиепископъ Новгородскій былъ посаженъ на кобылу, которую Иванъ Грозный назвалъ «архиереевой женой», сказавъ: «Ты не архиепископъ, а скоморохъ». И погнали его кнутами, при стеченіи народа, въ Москву. Вотъ такими методами пытались победить свободу слова, свободу мысли, свободу поведения. Ведь мы помнимъ, что въ Новгородѣ Архиепископа избиралъ народъ!..

«Фикция существованія высокой нравственности на низкой ступени культурнаго развитія исторіей опровергается... Наивные москвичи считаютъ себя выше всехъ другихъ людей. Они щедро раздаютъ обещанія, которыхъ вовсе и не думаютъ выполнять. Между ними самими абсолютное отсутствіе доверія. Отецъ остерегается сына, сынъ не доверяетъ матери, и безъ залога никто не дастъ займы ни одной копейки», – это отмѣчаютъ немцы Бухау и Ульфельд, шведъ Персон и литвин Михалон...

Ихъ слова подтверждаются англичанами Флетчеромъ

и Дженкинсом: «Можно сказать по справедливости..., что от мала до велика, за крайне редкими исключениями, русские не верят тому, что им говорят, и сами не заслуживают ни малейшего доверия...» Но они идут еще дальше и отмечают черту, на которую я уже указывал – это жестокость. Флетчер, правда, извиняет ее, поясняя: «Народ, с которым обращаются сурово и жестоко правители и высшие классы, становится сам жестоким с равными себе и особенно с более слабыми...». Это явление, наблюдаемое в истории среди всех варваров, но в этом крае в более сильной степени... Напрасно национальные историки в данном случае старались свалить всю вину на монгольское нашествие, которое будто бы испортило нравы, развратило народ, приучило его к насилию и лукавству».

Дідро про «Наказ» Катерини II для депутатів комісії по укладанню законів:

«Російська імператриця, без сумніву, є деспотом».

«ЗАСЛУГИ» ЕКАТЕРИНЫ II ПЕРЕД УКРАИНСКИМ НАРОДОМ

1762–1763 гг. – Екатерина II издала два манифеста об иностранной колонизации Украины-Руси: вербовались

Надмогильна
плита кошового
отамана Петра
Калнишевського
в Соловецькому
монастирі

Маргіналиї

сербы, болгары, молдаване, немцы из Пруссии, Австрии и других стран. Иностранцам предоставляли по 65 десятин земли на душу, освобождали от налогов. Украинцы обязаны были бесплатно выделять подводды для перевозки своих будущих помещиков.

1763 г. – указ Екатерины II о запрещении преподавания на украинском языке в Киево-Могилянской академии.

1764 г. – инструкция Екатерины II князю О. Вяземскому о русификации Украины, Прибалтики, Финляндии и Смоленщины.

1764 г. – отмена Екатериной II украинского гетманства, а с ней – ликвидация украинских учебно-культурных учреждений и отстранение от власти украиноязычных чиновников.

1764 г. – отмена украинского государства Гетьманщина.

1765 г. – ликвидация Екатериной II казацкого уклада на Слобожанщине и казацких школ.

1766 г. – Синод издал строгий указ Киево-Печерской лавре печатать только книги, печатающиеся в московской типографии и апробированные Синодом.

1768 г. – подавление московскими войсками антипольского восстания на Правобережной Украине-Руси под предводительством Гонты и Зализняка, известного под названием Колиивщина, после их коварного и предательского захвата москалями, воевавшими в то время с поляками.

1769 г. – приказ Синода, согласно которому украинские книги в церквях были заменены московскими.

1769 г. – Синод Русской Православной церкви запретил Киево-Печерской лавре печатать буквари на украинском языке и приказал отобрать у людей буквари, которые были уже на руках.

1775 г. – коварное нападение московских войск на Запорожскую Сечь и разрушение ее после решающей помощи запорожцев москалям в московско-турецкой войне 1768–1774 гг. Ограбление казаков, захват их имущества и высылка многих из них в Сибирь. Закрытие украинских школ при полковых канцеляриях. Двадцатипятилетнее заключение на Соловках последнего кошевого атамана Петра Калнишевского до самой его смерти в 1803 году в возрасте 112 лет.

1777 г. – план выселения крымских татар из Крыма, украинцев – из Украины, а на обжитые ими места – переселение московитов из Московии. Для осуществления этого плана А. Суворов за считанные дни выселил с юга Украины 32 тысячи человек мужского пола.

1777 г. – после смерти от преследований и нищеты гениального украинского композитора, академика Болонской музыкальной академии Максима Березовского (род. в 1745 г. в Глухове) правительство Екатерины II запрещает исполнять его произведения и уничтожает многие из его рукописей.

1780 г. – сжигание библиотеки Киево-Могилянской академии, которая собиралась свыше 150 лет и была одной из самых богатых библиотек в Восточной Европе.

1781 г. – уничтожение остатков казацкого самоуправления на Левобережье и введение русской системы управления в 1783 г.

1782 г. – Екатериной II создана комиссия для основания в России народных училищ, задачей которых было введение единой формы обучения и преподавания исключительно на русском языке во всех школах империи.

1783 г. – закрепощение крестьян Левобережной Украины.

1784 г. – в 1747 г. на территории семи полков Гетьманщины (о трех сведения не сохранились) было 866 украинских школ, то есть, на каждую тысячу населения приходилась одна школа. Под конец века количество населения возросло втрое, а количество школ уменьшилось вдвое, среди них украинских не было ни одной.

1784 г. – Синод приказывает митрополиту Киевскому и Галицкому Самуилу наказывать студентов и увольнять с работы учителей Киево-Могилянской академии за отступление от русского языка.

1785 г. – Приказ Екатерины II по всем церквям империи править службу Божью на русском языке. Русский язык введен во всех школах Украины.

1786 г. – Синод снова приказывает митрополиту Киевскому контролировать Лаврскую типографию, чтобы никакой разницы с московскими изданиями не было, а в Киево-Могилянской академии немедленно

ввести систему обучения, узаконенную для всей империи.

1789 г. – в Петербурге по инициативе Екатерины II издан «Сравнительный словарь всех языков», в котором украинский язык значится как русский, искаженный польским.

1793 г. – москали подавили восстание в селе Турбаи и жестоко расправились с крестьянами: более двух десятков крестьян умерли, не выдержав пыток, или были расстреляны, остальные после наказания плетью были высланы в Сибирь или в другие губернии.

(Газета «День», №159, 21.09.2006.)

В. Белінський, автор книги «Країна Моксель»:

Образование у меня высшее. Я, как и автор этого романа-исследования, по специальности – инженер-строитель. Окончил Одесский инженерно-строительный институт. Сейчас – преподаватель этого ВУЗа. Я, конечно не столь наивный, как могло показаться. Что-то знал, где-то догадывался, что в нашей общей истории не всё так просто и однозначно. Знал, что Пётр I украл у нас старое название нашей страны и повелел Московское государство именовать Российским, но то, что Екатерина II уничтожила все старинные летописи – для меня явилось откровением. Может быть поэтому всё никак не могут найти знаменитую библиотеку Ивана Грозного? Если действительно все документальные раритеты прошлого уничтожила Екатерина II, то это преступление перед последующими поколениями. Мне жаль россиян. Как по мне, то лучше быть наследником Великой татаро-монгольской империей, чем Иванами безродными со сфальсифицированной историей и с украденным названием страны.

Характеристика Катерини II О. Пушкіним:

«...знала плутни и грабежи своих любовников, но молчала. Одобренные таковою слабостию, они не знали

меры своему корыстолюбию, и самые отдаленные родственники временщика с жадностью пользовались кратким его царствованием. От канцлера до последнего протоколита все крало и все было продажно».

А. М. Тургенев:

«По осмотре предназначенного в высший сан наложника матушке-государыне лейб-медиком Роджерсоном и по удостоверению представленного годным на службу относительно здоровья препровождали завербованного к Анне Степановне Протасовой на трехнощное испытание. Когда нареченный удовлетворял вполне требованиям Протасовой, она доносила всемилостивейшей государыне о благонадежности испытанного. На другой день после первого свидания с императрицей, новопоставленного наложника вели в приготовленные для него чертоги, где ему докладывали о назначении флигель-адъютантом, подносили мундир с бриллиантовым аграфом и 100 000 рублей карманных денег. Митрополит приезжал к фавориту на другой день для посвящения его и благословлял святой водой».

Прусский посланник Сольмс доносил в Берлин:

«Не могу более сдерживаться и не сообщить Вашему Величеству об интересном событии, которое только что случилось при этом дворе. Отсутствие графа Орлова обнаружило весьма естественное, но тем не менее неожиданное обстоятельство: Ее Величество нашла возможным обойтись без него, изменить свои чувства к нему и перенести свое расположение на другой предмет. Конногвардейский корнет Васильчиков, случайно отправленный с небольшим отрядом в Царское Село для несения караулов, привлек внимание своей государыни, совершенно неожиданно для всех, потому что в его наружности не было ничего особенного, да и сам он никогда не старался выдвинуться и в обществе очень мало известен. При переезде царского двора из Царского Села в Петергоф Ее Величество в первый раз

показала ему знак своего расположения, подарив золотую табакерку за исправное содержание караулов. Этому случаю не придали никакого значения, однако частые посещения Васильчиковым Петергофа, заботливость, с которой она спешила отличить его от других, более спокойное и веселое расположение ее духа со времени удаления Орлова, неудовольствие родных и друзей последнего, наконец множество других мелких обстоятельств открыли глаза царедворцам. Хотя до сих пор все держится втайне, никто из приближенных не сомневается, что Васильчиков находится уже в полной милости у императрицы; в этом убедились особенно с того дня, когда он был пожалован камер-юнкером».

Гельбич рассказывает, что Екатерина вышла в приемную, куда там находились все три назначенные к аудиенции претендента. Каждый из них стоял с букетом цветов, и она милостиво беседовала сначала с Бергманом, потом с Ронцовым и, наконец, с Корсаковым. Необычайная красота и изящество последнего покорили ее. Екатерина милостиво улыбнулась всем, но с букетом цветов отправила к Потемкину Корсакова, который сделался следующим фаворитом. Из других источников известно, что Корсаков далеко не сразу достиг желанного положения. Вообще в 1778 году Екатерина пережила своего рода нравственный надлом и увлекалась сразу несколькими молодыми людьми. В июне англичанин Гаррис отмечает возвышение Корсакова, а в августе говорит уже о его соперниках, которые стараются отбить у него милости императрицы; их поддерживают с одной стороны Потемкин, а с другой Панин вместе с Орловым; в сентябре Страхов, «шут низшего разбора», одерживает над всеми верх, четыре месяца спустя его место занимает майор Семеновского полка Левашев, молодой человек, покровительствуемый графиней Брюс. Затем Корсаков опять возвращается к прежнему положению, но борется теперь с каким-то Стояновым, любимцем Потемкина. В 1779 году он наконец одерживает полную.

победу над своїми конкурентами, стає камергером і генерал-адъютантом. Гримму, який считав увлечення свого друга обычной прихотью, Катерина писала: «Прихоть? Знаєте ли вы, что это: выражение совершенно не подходит в данном случае, когда говорят о Пирре, царе Эпирском (так Катерина называла Корсакова), и об этом предмете соблазна всех художников и отчаянья всех скульпторов. Восхищение, энтузиазм, а не прихоть возбуждают подобные образцовые творения природы... Никогда Пирр не делал ни одного неблагородного или неграциозного жеста или движения... Но все это в общем не изнеженность, а, напротив, мужество, и он таков, каким бы вы хотели, чтобы он был...» Кроме своей изумительной внешности Корсаков очаровал императрицу своим чудным голосом... Царствование нового фаворита составляет эпоху в истории русской музыки. Катерина приглашала в Петербург первых артистов Италии, чтоб Корсаков мог петь с ними. Она писала Гримму: «Никогда я не встречала никого столь способного наслаждаться гармоническими звуками, как Пирра – короля Эпирского». К несчастью для себя, Корсаков не сумел удержаться на достигнутой высоте. Однажды в начале 1780 года Катерина застала фаворита в объятиях своей подруги и наперсницы графини Брюс. Это сильно охладило ее пыл, и вскоре место Корсакова занял 22-летний конногвардеец Александр Ланской.

Канцлер Екатерины II, граф Безбородко:

«Що дела!.. Они сами по себе идут. Господин Платон Зубов дела расписал по тысяча семьсот девяносто седьмой год. К сему году для учреждения торговли с Индией граф Валерьян Зубов займет гарнизонами все важные места в Персии и Тибете. Суворов пойдет через Андрианополь к турецкой столице, для чего и флот готовится. Китай тоже собираются усмирить...»

(Николай Равич «Две столицы» (стр. 300)).

А. В. Храповицкий, статс-секретарь Императрицы Екатерины II:

«1792 год, 26 генваря. Еще спрошены пакеты, и нашли проект Потемкинской о завоевании Персии, которого искали; – бумаги сии взяли и у себя оставили».

(«Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря Императрицы Екатерины II». г. Москва, 1862 год.)

В «Записках Александра Михайловича Тургенева» сообщается, что во время осады Очакова, «когда войско умирало от холода, голода и жителя в землянках, князь Потемкин в главной квартире своей, в лагере, давал балы, пиры, жег фейерверки ... куртизанил с... бывшею прачкою в Константинополе, потом польской службы генерала графа Витта женою, потом купленою у Витта в жены себе графом Потоцким и, наконец, видевшей у ног своих обожателями министров и королей; будучи уже в преклонных летах, графиня София Потоцкая была предметом внимания даже Александра Павловича».

Игорь Литвин «Затерянный мир, или малоизвестные страницы белорусской истории»:

Когда после первого раздела Речи Посполитой прошло два десятка лет, территории были переделены во второй раз. Начавшееся восстание под руководством Тадеуша Костюшко подавлялось с особой жестокостью. В 1794 года армия Суворова свирепствовала в Беларуси и Польше. Суворовские выродки расстреливали мирных жителей Кобрина и Малориты. На подступах к Варшаве они уничтожали все живое на своем пути. В варшавском пригороде – Пражском предместье было расстреляно все население. В самой Варшаве русские солдаты на копьях и штыках по улицам носили младенцев. Возможно, поляки это будут помнить всегда.

А. Ланжерон про П. Зубова:

«Каждый день, с восьми часов утра его передняя наполнялась министрами, царедворцами, генералами, иностранцами, просителями, искателями мест или милостей. Обыкновенно тщетно ждали часа четыре или пять и уходили, чтобы вернуться на другой день. Наконец, наступал желанный день: двери широко раскрывались, толпа бросалась в них и находила фаворита, которого причесывали сидящим перед зеркалом, опершись ногой на стул или край стола. Посетители, поклонившись в ноги, осыпанные пудрой, становились в ряд перед ним, не смея ни шевельнуться, ни говорить. Фаворит никого не замечал. Он распечатывал письма и прослушивал их, старательно делая вид, будто занят делами. Никто не смел заговорить с ним. Если он обращался к кому-нибудь, тот, после пятишести поклонов, приближался к его туалету. Ответив, он возвращался на свое место на цыпочках. Те, с кем Зубов не заговаривал, не могли подойти к нему, так как он не давал частых аудиенций. Я могу удостоверить, что были люди, по три года приходившие к нему, и не удостоившиеся ни одного слова...»

ПРОДОВЖУВАЧІ СПРАВИ...

«У меня уже началась выработываться собственная геополитическая концепция. Я не хочу ей давать свое имя, допустим, формула Жириновского, но последний «бросок» на юг, выход России к берегам Индийского океана и Средиземного моря – это действительно задача спасения русской нации...»

«Возникла идея последнего «броска» – последнего потому, что это, наверное, будет последний передел мира, и его нужно совершить в состоянии шоковой терапии, внезапно, быстро, эффективно. Как я мечтаю, чтобы русские солдаты омыли свои сапоги теплой водой Индийского океана и навсегда перешли на летнюю форму одежды. Легкие ботинки, легкие брюки, гимнастерки с короткими рукавами, без галстука с открытым воротом, легкие пилотки. И маленький

современный русский автомат, выпускаемый Ижевским заводом. Эти автоматы намного лучше, чем УЗИ. Чтобы любой взвод русских солдат мог навести порядок на любом пространстве».

«...мы совершим этот последний «бросок» на юг. Он очень нужен нам, это то самое лекарство, которое необходимо принять. Лекарство не всегда бывает сладким. Может быть, это не понравится кому-то в Кабуле, в Тегеране, в Анкаре. Но миллионам людей от этого станет лучше».

В. Жириновский

Слова из гимна Русского национального единства:

Нам не страшны ни пули, ни снаряды,
Мы верим в то, что сможем победить:
Ведь в мире должен быть один Порядок
И он по праву Русским должен быть.

Людмила Воронкова «Одесса: История одного памятника от казармы – к монументу». (Газета «Сегодня»):

«Граф Платон Зубов – последний фаворит императрицы Екатерины II, Новороссийский генерал-губернатор, при котором строилась Одесса. «Все ползало у ног Зубова, он один стоял и потому считал себя великим», – писал современник. В его подчинении был Суворов, который впоследствии выдал свою дочь замуж за одного из трех братьев Платона Зубова – Николая. А генерал-поручик Голенищев-Кутузов, будущий фельдмаршал и спаситель России, за час до пробуждения Зубова варил собственноручно особенным способом кофе... ему в спальню. Братья Платона – Дмитрий, Валериан, Николай, были в числе тех, кто расправился с Павлом I. Сам Платон Зубов нанес императору первый удар – табакеркой по голове. Первая пристань одесского порта носила его имя – «Платоновская». Сегодня ничто в Одессе не напоминает о нем».

Саймон Себаг-Монтефиоре

В 1930 году молодой писатель Борис Лавренев приехал в Херсон, свой родной город, навестить больного отца. Проходя через крепость, он увидел на церкви табличку: «Музей атеизма». Он вошел – в стеклянной витрине темно «что-то круглое, коричневое». Предмет оказался черепом, а поясняющая надпись гласила: «Череп любовника Екатерины II Потемкина». В соседней витрине стоял скелет с остатками мышц: «Кости любовника Екатерины II Потемкина». В третьей лежала одежда Потемкина – остатки зеленого бархатного кафтана, белых панталон, чулок и туфель.

<http://yareparhia.ru/>. – Официальный сайт Ярославской Епархии Русской Православной Церкви Московского Патриархата:

«Совсем недавно 13 марта в календаре Православной церкви была обозначена память исповедника, святителя Арсения Мацеевича, митрополита Ростовского. Именно Владыка Арсений положил начало не только Ярославской Духовной семинарии, но и финифтевому промыслу в Ростове Великом. Святитель Арсений обучил некоторых живописцев (иконописцев) своего ростовского архиерейского дома мастерству живописи по эмали. Со временем эти произведения, сделанные в небольшой мастерской использовали для украшения архиерейского облачения и утвари и стали называть словом финифть. Другое событие было колоссальным по значению. В 1752 году были обретенны святые мощи святителя Димитрия, митрополита Ростовского, а в 1757 году состоялась канонизация этого святого. Вновь, как когда-то в веках, Ростов стал русским духовным центром, а также местом оживленного паломничества. Предприимчивые ростовцы сдавали тогда комнаты и квартиры, а все приезжие хотели взять что-нибудь с собой на память о приезде в Ростов. Вот тут и пригодилось умение мастеров по эмали из архиерейского дома. Они стали писать финифтяные изображения святителя Димитрия, а заодно и других,

Маргіналиї

прославленных в течение столетий ростовских святых. Мастерство художников окрепло, и вскоре вся православная Россия стала снабжаться финифтяными иконами из Ростова. Спустя время в этом поистине народном до сих промысле стало работать больше сотни человек из Ростова. Без сомнения, в лице святых Димитрия и Арсения, ростовские художники по финифти обрели своих небесных покровителей.

Новая императрица Екатерина освободила дворян от обязательной государственной службы, забыла одновременно освободить служивших им крестьян. Православную церковь она решила полностью подчинить государственным интересам. Никто не сопротивлялся, кроме святителя Арсения. Он, вероятно, никогда, не поступался тем, во что верил. Дело приняло политический оборот, и святой был лишен сана митрополита Ростовского и был отправлен в ссылку в Архангельский край. Это было в 1763 году, а затем независимость суждений и поведения святителя побудили императрицу поступить с ним еще более жестоко. В Таллинне, в крепостной башне он был безвыходно заточен и погиб от голода, когда его перестали кормить. Никогда не боявшийся труда и лишений, находившийся на высоте престола митрополита Ростовского, священномученик Арсений нашел в себе силы и желание повторить подвиг древних затворников и юродивых. Преданный политическому забвению в Российской империи он был посмертно восстановлен в достоинстве митрополита Ростовского на Поместном соборе Русской церкви в 1917–18 годов, а на таком же соборе в 2000 году был причислен к лику святых. Как видим, кроме Небесной славы, святитель Арсений оставил значительный след в истории и культуре древнего и священного Ростова.

Придел в честь Святителя Арсения находится в монастыре Рождества Пресвятой Богородицы города Ростова Великого. В этот день исполняется 235 лет со дня праведной кончины исповедника, святителя Арсения Мацеевича, митрополита Ростовского».

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко):

«...Державна московська влада, головню вища, починаючи від Петра I, відкрито й свідомо стала жорстоко переслідувати Православну Віру та Церкву як Російську, так і Українську. Державну владу обсіли німці протестанти, і всіма силами валили Православіє.

Православна Церква падала, і не було кому заступитися за неї... Святитель Димитрій Туптало, Митрополит Ростовський, упокоївся ще року 1709-го, хто ж заступиться далі?

Але знайшовся таки оборонець, що на всю Україну, на всю Росію на повний голос крикнув і заступився за Православну Церкву.

Це був Митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич, волиняк родом, один із наступників Св. Димитрія Туптала на Ростовській Катедрі.

Здавалося, Церква падає, і ніхто за неї не заступиться. Це так тільки здавалося, бо Церква Божа вічна, і сили адові не переможуть її.

«Доки Дух Благодаті перебуває з Церквою (а Він буде перебувати з правдивою Церквою до кінця світу), то який би не був дух часу, в Церкві не може не бути подвижників Духа Христового!» – писав Архієпископ Чернігівський Филарет Гумілевський.

Ось таким подвижником Духа Христового і був Митрополит Арсеній Мацієвич.

Вища світська російська влада за весь XVIII вік дошкульно гнобила Православну Церкву і сильно принижувала її. Це була влада головню німецька протестантська, яка Православну Віру висміювала, а її обряди зневажала. За цього часу російська влада послідовно, крок за кроком, нищила Христову свободу в Церкві, і саму Церкву послідовно підпорядковувала владі світській, бо з Петра I головою її став російський цар. І Православна Церква в Росії стала департаментом Ісповідань Міністерства Внутрішніх Справ.

До кореня була знищена сама Віра серед російської інтелігенції, і вона, російська інтелігенція, стала як не атеїстичною, то зовсім байдужою до Церкви. Мало цього, в Росії зродилося до Духовенства глибоке непошанування, висміювання, як до класи. В літературі

пішло висміювання Священика, яке в Росії не переривалося ніколи.

За цариці Катерини II, німкені протестантки, правдивіше – атеїстки, Духовенство було вдарене матеріально, і навіки узалежене від милости своїх парафіян. Від Церкви відібрали її маєтки, а Духовенство пустили з торбою. Цим Катерина свідомо смертно вдарила по авторитету Духовенства – і зробила його жебрущим.

Джерела російського комунізму закладені в церковній політиці царів і цариць XVII віку, – це вони приготували в Росії родючий ґрунт для сприйняття комунізму.

І великим духовним лицарем, Ісповідником-Мучеником явився в Православній Церкві того часу Митрополит українець Арсеній Мацієвич, – він повів відважну боротьбу проти того церковного комунізму, що його тоді насаджували в Росії правлячі верхи. Митрополит Арсеній Мацієвич усе життя своє поклав на те, щоб світлі Ідеали Української Православної Церкви перенести до Церкви Московської. Не зміг цього зробити, бо темні сили в Росії були сильніші за нього...

І Митрополит згинув на своїй славній дорозі, живим замуrowаний у в'язницю. Цариця Катерина знищила Митрополита Ісповідника – і реготала, і регіт її чути в Росії і сьогодні в реготі комуністів...

Праця Ієрархів-українців у Російській Церкві – велика й важлива праця, в українській літературі зовсім мало розроблена. А знати її ми повинні...»

Запорозька хата
 в с. Капулівці.
 XVIII ст.

Зміст

<i>Дмитро Степовик. Портрети давніх і недавніх Іродів</i>	3
<i>Таємниця святого Арсенія</i>	7
<i>Замість приміток. Про ті події і явища у різні часи писали...</i>	137

*Відгуки про книгу та пропозиції авторів
прохання надсилати на електронну адресу:
korsak@simya.lutsk.ua*

Літературно-художнє видання
Серія «Пантеон»
Серію засновано 2006 року

Іван Феодосійович КОРСАК
ТАЄМНИЦЯ СВЯТОГО АРСЕНІЯ

Роман-есеї

Редактор Петро Коробчук
Художній редактор Володимир Камінський
Комп'ютерна верстка Володимира Камінського,
Миколи Мартинюка

Здано до набору 25.06.2008. Підписано до друку 14.08.2008.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Baltica.
Ум. друк. арк. 7,06. Обл.-вид. арк. 6,25.
Наклад 500 прим.

Поліграфічно-видавничий дім «Твердиня»
п/с-9, м. Луцьк-21, 43021
тел.: 8-050-2950250
tverdyna@ukr.net

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ДК № 2030 від 14.12.2004 р.

Друк МПП «Медіа»
Просп. Волі, 27, м. Луцьк, 43010

Свідоцтво Держкомінформу України
ДК № 416 від 12.04.2001 р.

Корсак І. Ф.,
К 69 Таємниця святого Арсенія: Роман-есеї. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 160 с.; іл.– (Сер. «Пантеон»).

ISBN 978-966-2115-52-9
ISBN 978-966-8770-55-5 (серія)

Головний персонаж нової книжки знаного українського літератора з Волині, лауреата премії ім. В. Чорновола І. Корсака Арсеній Мацієвич (1697–1772) – представник другої хвилі генерації українських просвітителів у Росії. Син священника з волинської шляхти. Останній із супротивників церковних реформ Петра І. Член найсвятішого Синоду. Митрополит Ростовський упродовж 20-ти років (для Ростова це «найвітліша доба в його історії»). Великий проповідник: залишив 217 проповідей. Завзято обороняв права Церкви від втручання державної влади.

Тривала боротьба закінчилась позбавленням сану і довічним ув'язненням.

Сім днів судили митрополита «за превратныя и возмутительныя толкования Св. Писания и за посягательство на спокойствие подданных». Після першого судилища Катерина II відправила його простим ченцем в монастир під Архангельськом. Вдруге віддали під суд вже як політичного злочинця («достойный истязания и лишения жизни») – і та ж цариця наказала замурувати його в казематах Ревельської фортеці.

УДК 821.161.2
ББК 84.4 УКР 6